

ODNOS PREMA POVIJESNIM LIČNOSTIMA

Bartul Vuksan-Ćusa i Stevo Đurašković***

Uvod

Polazeći od toga da su određene povijesne ličnosti ostavile trajan povijesno-politički biljeg temeljem kojeg se, uz kasnije interpretacije, revitalizacije i odmake, kao figure i simboli upisuju u povijesnu svijest, ovo poglavlje prvenstveno nastoji prikazati longitudinalne trendove u njihovu vrednovanju. Ovime se pretpostavlja da uvid u evaluacije povijesnih ličnosti koje su obilježile XX. stoljeće ujedno predstavlja i presjek povijesne svijesti građana te da je povijesna svijest dinamičan i živ proces koji se reflektira i na razini stavova. Uz to, u ovom se tekstu nastoji ispitati je li politička socijalizacija pojedinca povezana s evaluacijom povijesnih ličnosti, čime se zapravo analizira povezanost dobi i političkih stavova. U te svrhe se analiza oslanja na model dobi, razdoblja i kohorte čiju osnovu čini tipologija političkih generacija razvijena u odnosu na periode vlasti povijesnih ličnosti te na karakteristike i dinamiku pripadajućih režima.

U prvom dijelu poglavlja se dodatno elaborira i kontekstualizira koncept povijesne svijesti, nakon čega se pruža pregled dosadašnjih empirijskih nalaza na temu i opis povijesnih ličnosti o kojima je vršeno ispitivanje. Zatim se detaljnije predstavlja istraživački problem i analitička strategija, u sklopu čega se obrazlaže klasifikacija političkih generacija i ostatak prediktorskog modela. Naposljetku, u rezultatima se pruža longitudinalni pregled vrednovanja povijesnih ličnosti, prikaz bivarijantnih korelacija i rezultati regresijskog modela.

* Bartul Vuksan-Ćusa, asistent na Odsjeku za hrvatsku politiku Fakulteta političkih znanosti. E-mail: bartul.vuksan-cusa@fpzg.hr.

** Stevo Đurašković, izvanredni profesor na Odsjeku za hrvatsku politiku Fakulteta političkih znanosti. E-mail: stevo.djuraskovic@fpzg.hr.

Povijesna svijest

U zadnjih trideset godina prepoznata je važnost povijesnog sjećanja kao bitnog dijela političke kulture neke zajednice, budući je, kako je naglasio Jan-Werner Müller, "povijesno sjećanje nezaobilazni dio političke kulture" (Müller, 2002, str. 26). Povijesno sjećanje najlakše bi bilo definirati kao odnos građana prema povijesti njihove političke zajednice, ili, kako je definirao poznati njemački povjesničar i teoretičar kulture Jörn Rüsen, kao artikulaciju povijesne svijesti u svakodnevici putem interpretacije prošlosti koje služi samodefiniranju društva i projekciji njegove budućnosti. Navedenu artikulaciju povijesne svijesti Rüsen je nazvao povijesnom kulturom te istaknuo važnost povijesnog samodefiniranja društva za poimanje političkih procesa te time i za stupanj njegove demokratske konsolidacije (Rüsen, 2012; Nordgren, 2016). Naime, za izgradnju građanske i demokratske političke kulture nije isto je li određena politička zajednica prošla proces suočavanja s prošlošću ili ne. Suočavanje s prošlošću ne odnosi se samo na načine kojim se postautoritarne demokratske države suočavaju s naslijeđem prošlosti prethodnih autoritarnih režima (Meyer, 2008), već i na procese koje je Aleida Assmann nazvala 'sučeljavanje sa samima sobom', koje podrazumijeva razgradnju raznih povijesnih mitova koji glorificiraju slavnu prošlost nacije bez istovremenog suočavanja s odgovornošću za raznorazne 'neslavne' povijesne događaje za koje društvo treba preuzeti odgovornost (Assmann, 2007, str. 22–23).

Presudan utjecaj na izgradnju nacionalnog identiteta i povijesne svijesti imaju političke i intelektualne elite koje putem uporabe povijesnih sadržaja u političkim procesima i sučeljavanjima, s nastojanjem legitimacije vlastite i delegitimacije protivničke političke pozicije, stavljaju naglasak na to "koji se povijesni događaji i zašto se ispostavljaju kao politički važni" (Cipek, 2007, str. 13). Vrlo često povijesne ličnosti postaju simbol određene povijesne epohe, osobito ako imaju karizmatički autoritet, koji je Max Weber definirao kao onaj koji počiva na osobnom značenju političkog vođe, a koji mu priskrbuju predanost i povjerenje sljedbenika (Weber, 2006, str. 8). Ta karizma ide toliko daleko da se režimi potpuno poistovjećuju s vođama, ne samo u vrijeme svog postojanja, nego i u povijesnoj svijesti, osobito ako povijesno naslijeđe režima i vođe izaziva političke kontroverze, kako pokazuju primjeri autoritarnog političkog naslijeđa, poput Josipa Broza Tita, ali i demokratskog, poput Charlesa de Gaullea (Alempijević-Škrbić i Mathiesen-Hejmadhal, 2006; Sirroneau, 2012).¹ Nasuprot tome, režimi u svojoj legitimaciji i formiranju povijesne svijesti često puta pokušavaju prisvojiti važne povijesne ličnosti iz prethodnih povijesnih epoha, čime provode proces tzv. kanonizacije određene povijesne ličnosti u smislu da se nacionalni identitet simbo-

¹ Karizmatičko izjednačavanje režima i vođe osobito je karakteristično za autoritarne režime. (v. Glassman i Swatos, 1986). Za sveobuhvatni prikaz kulta ličnosti u komunističkim režimima v. Apor i sur. (2004).

lički poistovjećuje s određenom ličnošću. Koliko je simbolička kanonizacija važna, pokazuje primjer Stjepana Radića, kojeg su i ustaše i kasnije komunisti pokušavali prikazati svojim prethodnikom (Cipek, 1995). Iz političkih odnosa prema povijesnim sadržajima proizlaze javne politike važne za oblikovanje povijesne svijesti, a koje sežu od zakonskih akata koje definiraju odnos prema prošlosti, preko simbolike poput zastave, grba, novca i spomenika ili pak imenovanja javnih prostora pa sve do kurikuluma nastave povijesti i drugih predmeta važnih za izgradnju nacionalnog identiteta (Cipek, 2007, str. 15).

Sumarno, povijesna svijest građana određene političke zajednice formirana je politikama povijesti, a ona je u hrvatskom slučaju dominantno određena idejama Franje Tuđmana o hrvatskoj povijesti i hrvatskoj naciji. Tuđman je tijekom 1990-ih godina inaugurirao narativ o hrvatskoj povijesti kao tisućugodišnjoj borbi za državnost, gdje se kao glavni neprijatelji iste ispostavljaju Srbi. Pritom je i međuratnu i socijalističku Jugoslaviju interpretirao kao velikosrpsku hegemoniju nad Hrvatima, a (veliko)srpske partizane kao isključive počinitelje zločina na Bleiburgu i drugih komunističkih zločina nad Hrvatima. Nasuprot tome, Tuđman je interpretirao hrvatske partizane i ustaše kao borce za hrvatsku državnost, a NDH istovremeno kao fašističku zločinačku državu i kao izraz povijesnih težnji hrvatskog naroda za državnošću (Đurašković, 2016a). Dotična dvostruka interpretacija NDH u sprezi s interpretacijom Jugoslavije kao isključivo protuhrvatske državne tvorevine dovela je do djelomičnog prevrednovanja ustaša u 'loše momke' koji su se borili za dobar cilj, neovisnu Hrvatsku, dok su hrvatski partizani ispali 'dobri momci' koji su se borili za loš cilj – Hrvatsku u Jugoslaviji. Iako je nakon Tuđmanove smrti ovaj povijesni narativ ponešto izmijenjen, osobito u odnosu na partizane i Drugi svjetski rat, središnji Tuđmanovi koncepti hrvatske povijesti kao tisućugodišnje borbe za državnost, te njegova interpretacija Jugoslavije, ostali su kanon do danas (Đurašković, 2016b).²

Empirijski nalazi

Što se tiče uvida u samu povijesnu svijest, mišljenje građana o povijesnim ličnostima sigurno je najjednostavniji i najatraktivniji način za stjecanje uvida u nju, budući da ličnosti predstavljaju simbol ideja koje su promicali ili koje su im pripisane kasnijim interpretacijama. Zbog toga, kao i zbog atraktivnosti sadržaja, javni

² Slika povijesti kao isključiva borba nacije za državnost ili oslobođenje kanonska je crta ne samo hrvatskog nacionalno-integracijskog procesa, već svih procesa izgradnje nacije u istočnoj Europi. Ona je uvjetovana povijesnim kontekstom europskog istoka, gdje su imperijalni centri dijelom ili u cjelini gušili nacionalno-integracijske procese, za razliku europskog zapada (Bibó, 1995). Koliko je u Hrvatskoj snažan mitski narativ povijesti kao borbe za državnost, vidljivo je iz *Izvorišnih osnova* Ustava, čija prva rečenica glasi "Izražavajući tisućljetnu nacionalnu samobitnost i državnu opstojnost hrvatskoga naroda..." (Sabor, 2010, s. I.), iako je nacija moderni fenomen, koji nastaje tek od XVIII. stoljeća.

mediji su nerijetko pribjegavali anketiranju svojih čitatelja o ličnostima iz hrvatske povijesti. Dotična istraživanja, koja počinju kasnih 1990-ih godina, među najvažnije hrvatske povijesne ličnosti stavljaju Tita, Tuđmana, Radića, Starčevića pa i Antu Pavelića. Interesantno je kako se, bez obzira na ideološki profil medija, u istraživanjima kao najznamenitija povijesna ličnost ispostavlja Josip Broz Tito. Tako je u anketnim upitnicima čitateljima kao najjednostavnijem, iako nereprezentativnom obliku istraživanja, koje su provodili tjednik *Nacional* 2003. godine i portal *Index* 2011. godine, Josip Broz Tito po popularnosti uvjerljivo ispred Franje Tuđmana ili znamenitih osoba iz hrvatske povijesti poput Stjepana Radića i Ante Starčevića (Skoko, 2014, str. 81–85).³ Čak i reprezentativna terenska istraživanja, koja je na uzorku od tisuću ispitanika provela agencija Millennium promocija 2011. i 2013. godine za *Večernji list*, pokazuju kako se Josip Broz Tito (40%) ispostavlja popularnijim od Tuđmana (32%), Radića (27%) i Starčevića (24%).

Navedene ankete su pokazale kako u evaluaciji povijesnih ličnosti postoji regionalno utemeljena razlika, to jest, vidljivo je kako sjeverna Hrvatska i Zagreb s okolicom “premoćno stoje uz Tita”, Lika i Banija “tjesno uz Tita”, dok Dalmacija i Slavonija snažno preferiraju Tuđmanovu povijesnu ličnost pred Titovom (Skoko, 2011, str. 31). Regionalna preferencija za Tita, tj. Tuđmana daje se dijelom protumačiti povezanošću s potporom partizanskom pokretu tijekom Drugog svjetskog rata u korelaciji s izloženošću ratnim razaranjima tijekom Domovinskog rata, što može objasniti slučaj Dalmacije gdje je snažna izloženost razaranjima u Domovinskom ratu potisnula povijesni faktor. Također, može se postaviti hipoteza i kako je uslijed izloženosti ratu populacija bila otvorenija za recepciju Tuđmanovih ideja o hrvatskoj naciji i hrvatskoj povijesti.

Nasuprot tome, znanstvena istraživanja koja su analizirala stavove o povijesnim ličnostima su nešto rjeđa. Prema Šiberovom (1998) istraživanju, na skali od 1 (najniža ocjena) do 5 (najviša ocjena), najpozitivnije su evaluirani Stjepan Radić ($\bar{x}=4,36$) i Ante Starčević ($\bar{x}=4,14$), nakon čega slijede ocjene Franje Tuđmana ($\bar{x}=3,77$) i Josipa Broza Tita ($\bar{x}=3,01$), dok je najnegativnije ocijenjen Ante Pavelić ($\bar{x}=2,32$). Jedino istraživanje koje je na detaljniji način analiziralo stavove građana o povijesnim ličnostima je ono Duška Sekulića i Željke Šporer iz 2007. godine. Točnije, autori su, između ostalog, ispitali povezanost ideološke orijentacije, dobi i obrazovanja s ocjenom povijesnih ličnosti Ante Starčevića, Stjepana Radića, Vladka Mačeka, Josipa Broza Tita, Ante Pavelića, Franje Tuđmana i Stjepana Mesića. Njihovo istraživanje je sumarno pokazalo kako su sve spomenute ličnosti, osim Ante Pavelića, ocijenjene većinom pozitivno, pri

³ Interesantno je da je i u anketi koju je proveo tjednik *Hrvatski obzor* u svibnju i lipnju 1999. godine o najznamenitijim hrvatskim povijesnim ličnostima na uzorku od 500 građana Tito bio pozitivnije vrednovan nego Starčević, Radić i Pavelić (Skoko, 2005, str. 192). U dotičnoj anketi Tuđmana nije bilo, što se može pripisati činjenici da je prvi hrvatski predsjednik bio živ i na dužnosti pa nije ni svrstan među povijesne velike.

čemu je, u usporedbi sa Šiberovim istraživanjem, Tito pozitivnije evaluiran od Tuđmana. Također, pokazalo se kako su ispitanice i ispitanici s desnim političkim opredjeljenjem pozitivnije od prosjeka vrednovali Tuđmana i Pavelića, dok su ispitanice i ispitanici s lijevim političkim orijentacijama pozitivnije od prosjeka vrednovali Tita i Mesića. Istraživanje je također pokazalo kako je sa stavovima o povijesnim ličnostima povezana i dob, zbog čega su mladi generalno negativnije vrednovali povijesne ličnosti iz dvadesetog stoljeća u odnosu na starije ispitanice i ispitanike, s iznimkom Ante Pavelića kojeg su mlađi ispitanici pak vrednovali manje negativno u odnosu na starije, što, između ostaloga, može biti znak snage Tuđmanovih politika povijesti.

Istovremeno, u svim istraživanjima ocjene Starčevića i Radića pokazuju konstantne visoke vrijednosti, što se može pripisati dvama faktorima: činjenici da je Tuđman definirao HDZ kao baštinicu povijesnog naslijeđa Starčevićeve državotvornosti, Radićeve nacionalne i socijalne nauke te 'pozitivnih tradicija hrvatske ljevice' (usp. Đurašković, 2014), kao i činjenici da su dotične persone i prethodni režimi bili kanonizirali kao zaslužne Hrvate (Cipek, 1995).

Crtica o povijesnim ličnostima

Kako je prikaz popularnog mišljenja o značajnim osobama hrvatske povijesti devetnaestog i dvadesetog stoljeća namijenjen i široj javnosti, prije detaljnijeg opisa istraživačkog problema, strategije i metodologije, sažeto se opisuju povijesne ličnosti o kojima je provedeno ispitivanje.

Ante Starčević (1823.–1896.) bio je utemeljitelj i dugogodišnji vođa Stranke prava, veliki protivnik ideje jugoslavizma te začetnik moderne ideje posebnog hrvatskog nacionalnog identiteta. Nadahnut republikanskim naslijeđem francuske revolucije, zagovarao je pojam 'političkog Hrvata' kojim je Hrvate definirao kao sve hrvatske građane, uz odbacivanje posebnih etničkih identiteta, čime je negirao i postojanje Srba kao zasebne etnije na teritoriju Hrvatske. Starčević je još za života obožavan od svojih sljedbenika i zvan 'otcem domovine',⁴ a njegovu političku misao kasnije su selektivno prisvajale sve političke struje u Hrvatskoj. Pravaši i ustaše su glorificirali njegovu ideju hrvatstva, ali odbacujući njegovo republikanstvo i antiklerikalizam. Komunisti su, pak, zaobilazili prvo, a glorificirali drugo, uz naglasak na Starčevićevom radikalnom otporu Beču i Budimpešti (Gross, 2000).

Stjepan Radić (1871.–1928.) bio je prvi masovni političar u Hrvatskoj koji se obraćao donjim slojevima društva, u ovom slučaju seljaštvu, koji su u njegovo doba činili 80% stanovništva Hrvatske. Bio je protivnik ideje jugoslavenske na-

⁴ Izvorno pisanje u doba njegova života.

cije, ali ne i jugoslavenske države, te zagovornik posebnosti hrvatskog nacionalnog identiteta. Međutim, istovremeno je bio veliki zagovornik ideje socijalne države te prosvjetiteljske misli kako država nije sama sebi svrha, već sredstvo ostvarenja društva blagostanja (Cipek, 2001). Budući je u međuratnom periodu njegova stranka HSS dobivala glasove cjelokupnog hrvatskog seljaštva, još za života je smatran vođom hrvatskog naroda. Zbog svojeg socijalnog nauka te vatrenog populističkog antielitizma (Biondich, 2000), u doba Socijalističke Jugoslavije interpretiran je kao svojevrsni prethodnik komunizma, dok je u doba NDH bio prikazan kao beskompromisni zagovornik neovisne Hrvatske s protusrpskim stajalištima (Cipek, 1995).

Ante Pavelić (1889.–1959.) predsjednik je Štranke prava, utemeljene na fašističkoj rasnoj ideologiji te genocidu nad Srbima, Romima i Židovima. Pavelić je i vođa Ustaškog pokreta i Poglavnik NDH (Bartulin, 2013). Tuđmanova ranije spomenuta interpretacija NDH kao zločinačke, fašističke države koja je istovremeno bila izraz hrvatskog naroda za državnošću, dijelom je rehabilitirala Pavelića kao simbol, iako zlikovačke, pa ipak prve samostalne hrvatske države u novijoj povijesti (Đurašković 2016b).

Josip Broz Tito (1892.–1980.) bio je vođa partizanskog antifašističkog pokreta i doživotni predsjednik socijalističke Jugoslavije. Službeni stav hrvatske politike određen je Tuđmanovim narativom o Titu kao vođi antifašističkog pokreta, koji je Hrvate svrstao na stranu antifašističke koalicije, te kao osobi koja je uspješno održavala federativni ustroj socijalističke Jugoslavije nasuprot velikosrpskim pretenzijama (Barić, 2007). Taj se službeni narativ prelama s dva suprotstavljena pogleda na Tita u građanstvu. Jedan je određen 'titonostalgijom' ili 'jugonostalgijom' koja razdoblje SFRJ vidi razdobljem prosperiteta i međunarodnog sklada (Velikonja, 2010). U drugom se narativu na Tita kod (ekstremne) desnice gleda kao na odgovornog za komunističke zločine 1945. godine te kao predsjednika Jugoslavije u kojoj su Hrvati bili žrtve velikosrpske hegemonije (Jurčević, 2006).

Franjo Tuđman (1922.–1999.) osnivač je i prvi predsjednik samostalne Republike Hrvatske (1990.–1999.). U mladosti prilazi Komunističkoj partiji Jugoslavije, uključuje se u partizanski pokret te je do 1960. godine visokopozicionirani dužnosnik u glavnom stožeru JNA u Beogradu. Godina 1960-ih i 1970-ih postaje disident i počinje interpretirati Jugoslaviju kao velikosrpsku hegemoniju nad Hrvatima. Zalaže se za izmjenu hrvatskih granica kako bi obuhvatila područja s hrvatskom etničkom većinom u BiH te za etničku homogenost nacionalnih država kao uvjeta njihove stabilnosti. Polazeći od interpretacije Srba kao vjekovnih neprijatelja hrvatske državnosti, lansira ideju hrvatskog nacionalnog pomirenja koja bi ujedinila potomke ustaša i partizana u borbi za samostalnu Hrvatsku. Postoji podijeljeno mišljenje o Franji Tuđmanu zbog ideologije koju je zastupao, ali i uslijed politike u 1990-ima koja je obilježena diskriminatornim politikama

prema hrvatskim Srbima, demokratskim deficitima i teritorijalnim pretenzijama prema BiH. Dok cijeli spektar političke desnice odobrava ili opravdava većinu aspekata njegove politike (Radoš, 2005; Sadkovich, 2010), hrvatska ljevica ga vidi kao zagriženog nacionalista odgovornog za sve aktualne društvene, političke i gospodarske probleme u Hrvatskoj (Čulić, 1999, 2014; Radoš, 2005). Službena politika Republike Hrvatske prema Tuđmanu je izbjegavanje kontroverzna naslijeđa njegove političke aktivnosti te naglašavanje njegova državotvorstva (Plenković, 2022).

Istraživački problem

U ovom će se radu prvenstveno prikazati longitudinalni trendovi evaluacije navedenih povijesnih ličnosti. Time će se pružiti uvid u povijesnu svijest te će se ujedno moći sveobuhvatnije utvrditi i strukture dugog trajanja Tuđmanova kanona hrvatskog nacionalnog identiteta. Istovremeno, u poglavlju se propituju i rezultati prethodno navedenih studija, u sklopu čega se poseban fokus se stavlja na dob. Točnije, nastoji se ispitati povezanost dobi i političkih stavova, pri čemu se naglasak stavlja na teoriju o političkoj socijalizaciji (Mannheim, 1952), prema kojoj karakteristike perioda u kojem su osobe stasale utječu na njihovo političko ponašanje, stavove i identitete (Smets i Neundorf, 2014; Grasso i sur., 2019; Lichtin, van der Brug i Rekker, 2023). U te svrhe se u ovom tekstu donosi nova tipologija generacija, razvijena s obzirom na razdoblja vladavine povijesnih ličnosti, pripadajuće režime i dinamiku vlasti te ključne događaje u hrvatskoj povijesti. Međutim, da bismo mogli govoriti o efektima političkih generacija, potrebno je efekte tako uspostavljenih kohorti odvojiti od efekata dobi (tj. efekata životnog ciklusa ili starenja) i perioda, odnosno proteka vremena ili razdoblja u kojem je anketa provedena (v. van der Brug, 2010, str. 590–591; Neundorf i Niemi, 2014, str. 1–2).⁵ Primjerice, ukoliko postoji razlika u evaluaciji Franje Tuđmana s obzirom na dob to može biti efekt pripadanja određenoj generaciji (tj. kohorti koja je stasala u povijesno-političkom kontekstu Tuđmanove vlasti i koja time može biti bitno obilježena), kao i efekt razlike u životnom ciklusu odnosno dobi (mladost nasuprot starosti)⁶ ili razdoblja (npr. efekt proteka vremena ili toga što je anketa provedena za vrijeme vlasti koja intenzivira važnost Tuđmanove ostavštine ili ju pak umnogome redefinira, kao i toga što razdoblje anketiranja

⁵ Riječ je o onome što se naziva problemom identifikacije – dob, period i kohorta su u odnosu potpune kolinearnosti, to jest, kada se znaju dva od navedenih podataka, treći je automatski poznat (dob = period – kohorta).

⁶ Ovo može biti rezultat toga što se mlađi ljudi u Hrvatskoj manje poistovjećuju s demokršćanstvom negoli stariji – točnije, Raos (2024, poglavlje *Ideološka samoidentifikacija*) pronalazi razlike između dobnih skupina u pogledu identificiranja s demokršćanstvom, pri čemu su efekti političkih generacija u ovom kontekstu izostali.

može koincidirati s političkim i drugim događajima velike važnosti (v. Sears i Valentino, 1997; Dinas, 2013)). To se u ovom tekstu čini modelom dobi, razdoblja i kohorte koji, temeljem uvođenja određenih konceptualnih i matematičkih ograničenja, omogućuje razdvajanje navedenih efekata i time robusniji uvide o povezanosti dobi i političkih stavova, istodobno kontrolirajući za druge relevantne prediktore.

Podatci i analitička strategija

Ova analiza se temelji na nacionalno reprezentativnim terenskim anketama provedenima pri Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu od 2003. do 2018. godine. Iako je vremenski okvir koji ovaj anketni niz obuhvaća duži (1990.–2020.), ovdje se koriste podatci šest združenih predizbornih i postizbornih anketa (2003., 2007., 2012., 2015., 2016. i 2018.) čiji anketni upitnici sadrže pitanje o evaluaciji povijesnih ličnosti. Točnije, navedene varijable sadrže česticu koja građane ispituje kako vrednuju povijesne ličnosti u suvremenoj hrvatskoj povijesti. Povijesne ličnosti zastupljene u anketama su Ante Starčević, Stjepan Radić, Ante Pavelić, Josip Broz Tito i Franjo Tuđman, pri čemu su ispitanicima ponuđene kategorije odgovora od 1 (izrazito negativno) do 5 (izrazito pozitivno). To su ujedno i ovise varijable ove studije.

Da bi se ponudili odgovori na istraživački problem, potrebno je, kako je i rečeno, pružiti rješenje za identifikacijski problem (v. fusnotu 3). Točnije, da bi se raspetljali efekti dobi, razdoblja i kohorte, nužno je razbiti njima imanentnu linearnost. To se u ovome poglavlju čini uvođenjem ograničenja na varijance varijabli od interesa, odnosno, linearnost se razbija pretvaranjem kontinuiranih u teorijski utemeljene kategorijalne varijable, što je svojstveno klasičnim modelima dobi, razdoblja i kohorte (Fosse i Winship, 2019, str. 470–471; Bell, 2020). U ovoj strategiji se dob i kohorte tretiraju kao kategorijalne sheme životnog ciklusa i političkih generacija, čime se izvorne varijable modeliraju kao teorijski zasnovane funkcionalne forme (Rekker, 2023; Rekker i van der Brug, 2023). Međutim, to podrazumijeva da analitička korisnost svakog ovako uspostavljenog modela ovisi upravo o kvaliteti uvedenih ograničenja, odnosno kategorizacija. To se, u slučaju efekta kohorti, osigurava time da se tipologija političkih generacija razvije izravno u odnosu na istraživački problem (Delli Carpini, 1989, str. 21).⁷ U studiji se,

⁷ Primjerice, tako Blanuša (2023, str. 150), s obzirom na istraživački problem koji se tiče razlika u strukturi pamćenja i postpamćenja između generacija koje su imale izravno i neizravno iskustvo Drugog svjetskog rata, dobne kohorte dijeli temeljem toga jesu li ispitanici rođeni prije ili poslije 1943. godine. Slično tome, nastojeći analizirati promjene u strukturama determinanti stranačkog odabira, van der Brug i Rekker (2021) dijele generacije s obzirom na razdoblja razvoja nizozemskog stranačkog sustava.

stoga, podjela generacija uspostavlja s obzirom na periode i dinamiku vlasti pojedinih povijesnih ličnosti i pripadajućih režima.

S obzirom da socijalizacijska hipoteza polazi od toga da povijesno-politički kontekst nekog razdoblja može ostaviti svojevrstan biljeg na stavove i ponašanja osoba koje tada politički sazrijevaju (Grasso, 2016, str. 40–41), ključno je specificirati periode s formativnim potencijalom, kao i odrediti vrijeme kada su osobe najviše receptivne na utjecaje povijesno-političkog konteksta.

Kategorizacija političkih generacija i prediktorski model

Iako u tom pogledu ne postoji jednoznačno odsječno određenje, obično se godine između kasnog djetinjstva i rane odraslosti smatraju najviše socijalizacijski plodotvornima (Delli Carpini, 1989, str. 20; Krosnick i Alwin, 1989; Bartels i Jackman, 2014, str. 11; Neundorf i Smets, 2016, str. 4–6). U ovoj analizi se, po uzoru na druge studije (Rekker, 2018; Rekker i sur., 2019; van der Brug i Rekker, 2021; Lichtin, van der Brug i Rekker, 2023; Rekker i van der Brug, 2023; v. Schuman i Rodgers, 2004), polazi od toga da je efekt svojevrsnog političkog učenja najveći u dobi od 18 godina, što znači da se osobe kategoriziraju u političke generacije na temelju distinktivnih povijesno-političkih razdoblja u kojima su navršili tu dob.

S obzirom na predmet analize, diferencirano je pet takvih perioda za čija se obilježja pretpostavlja da oblikuju različite političko-socijalizacijske kontekste koji, kod pojedinaca koji u njima sazrijevaju, služe kao jedan od temelja različitih evaluacija povijesnih ličnosti. Konkretnije rečeno, riječ je o podjeli na razdoblja: socijalističke progresije (1941.–1971.), socijalističke stagnacije (1972.–1980.), socijalističke krize ili kasnog socijalizma (1981.–1989.), Tuđmanove vlasti (1990.–1999.) i demokratske konsolidacije (od 2000. do danas).

Prva generacija je stasala u periodu koji se ovdje naziva socijalističkom progresijom. Ovo razdoblje započinje socijalističkom revolucijom i pobjedom u Drugom svjetskom ratu, nakon čega se uspostavljeni režim iz diktature staljinističkog tipa (Banac, 1988, str. 3–4) razvio u integralni i stalno decentralizirajući federalizam (Haug, 2012, str. 15). Decentralizacija se odvijala i u području ekonomije, što je, uz intenziviranje trgovine sa zapadnim državama, dovelo do ubrzanog ekonomskog i društvenog razvoja pedesetih i šezdesetih (Lampe, 2003, str. 190–191). Sve navedeno je rezultiralo permissivnijim socijalističkim režimom (Radelić, 2006, str. 290–296) i zahtjevima za daljnjom reformom i demokratizacijom koji su svoj vrhunac dosegli u Hrvatskom proljeću (Goldstein, 2017, str. 151–154). Međutim, režim je ipak slomio Hrvatsko proljeće, što ga iz kasnije perspektive čini prijelomnim ili “definirajućim trenutkom političkog razvoja” (Henjak, Zakošek i Čular, 2013, str. 449) jer je njegovim krahom ujedno označen

kraj socijalističke progresije kao razdoblja reformizma revolucionarne diktature (Bilandžić, 1999, str. 644).⁸

Druga generacija je socijalizirana u periodu koji je uslijedio odnosno razdoblju socijalističke stagnacije koje je bilo obilježeno autoritarnijom ulogom SKJ-a i njegovom recentralizacijom (Haug, 2003; v. Spehnjak i Cipek, 2007, str. 255). Time je označen odmak od procesa pluralizacije, što je, pak, bilo popraćeno sterilizacijom i sivilom političkog života (Lalović, 2012, str. 29–30). Dotadašnja politička dinamika je ugašena i nastupilo je razdoblje pragmatičnog *interregnuma* između Titovog vodstva i post-Titove ere (Cohen i Warwick, 1983, str. 147). Istovremeno, porast restrikcija u javnom životu se nastojao kamuflirati poticanjem razvoja potrošačke kulture i turizma te povećanim brojem politički motiviranih investicija, posebice u Hrvatskoj (Jović, 2010, str. 130–134). Također, ovo je ujedno period tranzicije s Titovog na Kardeljev koncept Jugoslavije u kojem je Tito sve više postajao simbol ili ikona države, koja se pak od kraja sedamdesetih nalazila u rastućoj ekonomskoj i političkoj krizi (Jović, 2003a, 2003b, str. 176). Zbog toga se može reći kako je prvu generaciju opravdano nazvati i 'Titovom generacijom', dok je druga generacija, barem iz perspektive tada dominantnog koncepta jugoslavenstva, ipak manje obilježena titoizmom.⁹

Treća generacija je politički odrasla u razdoblju koje se ovdje naziva kriznim (kasnim) socijalizmom, u kojemu se stagnacija, produbljivanjem ekonomske i proliferacijom političke krize, razvila u regresiju. Dakle, iako je ovaj period simbolički nastupio nakon Titove smrti 1980. godine, zapravo je riječ o intenziviranju procesa koji su se već odvijali. Točnije, ovo je period u kojem je nezaposlenost u Jugoslaviji doticala granice podnošljivosti (Petak, 2005, str. 66–70), pri čemu su glavninu nezaposlenih činili upravo mladi do 25 godina (Woodward, 1995, str. 208). Slično prethodnome, u ovom periodu je i politička kriza došla do svog vrhunca, tj. disolucijom moći Saveza komunista Jugoslavije na razinu federalnih stranačkih ogranki se otvorio politički prostor alternativnim idejama i akterima (Malešević, 2006, str. 174–179), nakon čega je, u nizu događaja, uslijedio i konačni raspad Partije. To je za socijalističku Jugoslaviju, kao ideokratsku i partijsku državu, bilo praktički istovrsno njenom kraju (Jović, 2003a). Time se ostvarivalo finale socijalističke regresije, što je u Hrvatskoj bilo isprepleteno s početkom demokratske tranzicije (Kasapović, 1996).

⁸ Ova generacija se dodatno može podijeliti na 'Partizansko-konsolidacijsku generaciju' (formativni period od 1941. do 1952. godine) i uže pojmljenu 'Generaciju socijalističke progresije' (formativni period od 1953. do 1971. godine). Međutim, analiza se ipak temelji na inicijalno uspostavljenom modelu zbog toga što prethodno opisano prelamanje rezultira time da prva generacija obuhvaća tek 5,2% slučajeva (n=325/6 223). Takva kategorija odgovara onome što se naziva slabom referentnom varijablom koja u regresijskim modelima uzrokuje povećanje multikolinearnosti (Wissmann, Toutenburg i Shalabh, 2007).

⁹ Istovremeno, to ne znači da je Titov kult ličnosti slabio (v. Perica, 2002, str. 103–105; Kuljić, 2005, str. 174–176).

Četvrta generacija se politički oblikovala u tranzicijskom periodu Tuđmanove vlasti. Specifičnost ovog vremena je u isprepletenosti rata i poslijeratnog razdoblja s procesima izgradnje države i demokratizacije. To je rezultiralo uspostavom autoritarne demokracije (Čular, 2000) kao konstitucionalno demokratskog režima u kojem su se institucije modelirale s ciljem osiguranja političke kontrole i moći HDZ-a i Franje Tuđmana (Kulenović i Petković, 2016; v. Franičević, 2002; Uzelac, 2011; Zakošek, 2012, str. 111–114). Takvo uređenje je naposljetku krahiralo ekonomskom krizom (Boduszyński, 2010, str. 106–114), delegitimacijom glavnih aktera i politika (Lamza Posavec, 2000), međunarodnom izolacijom (Pavlaković, 2008a) te smrću Franje Tuđmana, čime je prijeđen puni krug u kojem je uspostavljeni režim vlasti u konačnici postao prepreka demokratizaciji. Međutim, iako se državotvorstvo tada politički iscrpilo, ono je u obliku tuđmanizma (p)ostalo kanonom povijesnog sjećanja u Hrvatskoj. Riječ je o ostavštini koja je prebrisala socijalističku ideološku ortodoksiju i koja je, kroz koncept nacionalnog pomirenja, inaugurirala rehabilitaciju ustaštva i tumačenje Jugoslavije kao protuhrvatske tvorevine (Đurašković, 2016b).

Peta generacija se može nazvati i demokratskom. Pripadnici ove generacije su socijalizirani u razdoblju demokratske konsolidacije (Merkel, 2006), koje je otpočelo kritičnim izborima 2000. godine i smjenom vlasti, a obilježeno je procesom pristupanja EU-u (v. Maldini i Pauković, 2015), kao i periodom svekolike krize ili agonije (Lalić, 2014), korupcijskim aferama i krizom modela vladanja (Kasapović, 2011) te erozijom povjerenja u predstavničke institucije (Bovan i Baketa, 2022). To je utrlo put usponu protuestablišmentskih i populističkih stranaka za koje prvenstveno glasuju mlađi birači, što se tumači kao njihov odmak od povijesno-identitarnog rascjepa zasnovanog na podjelama i ostavštini Drugog svjetskog rata (Henjak, 2018; Raos, 2020; Vuksan-Čusa i Raos, 2021; v. Blanuša, 2015). O tome svjedoče i nalazi istraživanja političke pismenosti koji pokazuju kako primjetan udio adolescenata nema izražen stav o temama i simbolima Drugog svjetskog rata (Baketa, Bovan i Matić Bojić, 2021, str. 36–43). Međutim, istovrsna istraživanja ukazuju i na određene ambivalentnosti, napose u pogledu vrednovanja Ante Pavelića. Tako ga se na uzorku djece koja pohađaju osmi razred i srednju školu ističe kao najnegativniju povijesnu ličnost u Hrvatskoj

TABLICA 1. Struktura generacija

Generacija	Godine rođenja	Formativni period	N
Generacija socijalističke progresije	1923.–1953.	1941.–1971.	1 785
Generacija socijalističke stagnacije	1954.–1962.	1972.–1980.	1 076
Kasna socijalistička generacija	1963.–1971.	1981.–1989.	1 004
Tuđmanova djeca	1972.–1981.	1990.–1999.	1 001
Demokratska generacija	1982.–2000.	2000.–2018.	1 335

(Najbar-Agičić i Agičić, 2007, str. 217), pri čemu najmlađi (16–25 godina) Pavelića ipak vrednuju pozitivnije nego starije dobne kohorte (Sekulić i Šporer, 2007, str. 15–16). Dakle, kod ove generacije postoji distanciranost od ruptura i ličnosti Drugog svjetskog rata, ali se očituju i naznake drugačijih obrazaca njihove evaluacije. Klasifikacija svih generacija u odnosu na raspon godina rođenja i formativni period je prikazana u *Tablici 1*.¹⁰

Što se klasifikacije generacija tiče, finalno treba još nešto dodati. Naime, svaka je generacijska podjela nužno stilizirana i arbitrarna jer se dinamičan i kontinuiran povijesni proces tretira kao kategorijalan (Delli Carpini, 1989). Stoga i teorijski najpotkovanija generacijska shema i dalje nosi breme istraživačke artifičnosti. Međutim, cilj ove i sličnih analiza nije ponuditi trajnu klasifikaciju političkih generacija, već se generacijska matrica koristi u svrhu postizanja novih uvida u povezanost dobi i političkih stavova. Tako je ova analiza tek jedan od početnih koraka u tom smjeru u Hrvatskoj, pri čemu je generacijska podjela eksplorativan instrument istraživačke strategije koja prvenstveno želi na cjelovit način ispitati povezanost dobi s političkim stavovima.

Druge varijable koje ispituju dob (period i životni ciklus) su također operacionalizirane kao kategorijalne varijable, kako je i naznačeno u opisu analitičke strategije. To znači da svaka godina anketiranja čini jednu kategoriju u slučaju perioda ili razdoblja. Tipologija životnog ciklusa se pak temelji na postojećoj diferencijaciji iz polja razvojne psihologije, kakva se koristi u drugim istraživanjima efekata dobi, razdoblja i kohorte te sličnim studijama (Rekker, 2018; van der Brug i Rekker, 2021; Lisi, 2022; Lichtin, van der Brug i Rekker, 2023). Točnije, punoljetni životni ciklus se stoga dijeli na kasnu adolescenciju (18–21 godina), ranu odraslost (22–29 godina), srednju odraslost (30–65 godina) i kasnu ili zrelu odraslost (65+ godina).

S obzirom na to da varijable koje čine ostatak prediktorskog modela nisu od primarnog istraživačkog interesa, ovdje se samo ukratko obrazlaže pozadina njihovog uvođenja u model. Varijable koje ispituju spol i veličinu naselja su sociodemografske varijable prvenstveno dodane u kontrolnom svojstvu. Isto vrijedi i za obrazovanje, s tim da ova varijabla ima i dodatnu relevantnost iz barem još dva ugla. Prvo, ekspanzijom (tercijarnog) obrazovanja je došlo do jaza u razinama stečenog obrazovanja između starijih i mlađih generacija – mlađe generacije su u prosjeku bitno obrazovanije (v. Bovens i Willie, 2017). Drugo, nalazi Sekulića i Šporer (2007) pokazuju kako ocjene Tuđmana, Tita i Pavelića opadaju porastom

¹⁰ Usporedi li se ova klasifikacija s poznatom klasifikacijom *Pew Research Centera* (Dimock, 2019), vidljivo je kako se 'Generacija socijalističke progresije' poklapa s 'Tihom generacijom' i zahvaća dio starijih 'Baby boomera', dok mlađi dio 'Baby boomera' čini 'Generaciju socijalističke stagnacije'. 'Generacija X' se u ovom kontekstu također prelama na stariju i mlađu polovicu – stariji dio čini kasnu socijalističku generaciju, a mlađi 'Tuđmanovu djecu'. 'Milenijalci' i 'Generacija Z' su pak objedinjeni u ovdje predstavljenoj demokratskoj generaciji.

razine obrazovanja ispitanika, što, uz rezultate drugih studija (v. Henjak, 2017), ide u prilog tezi o tome kako su obrazovaniji građani u Hrvatskoj ujedno i politički kritičniji. Nadalje, s obzirom da rasprostranjenost političkih identiteta u Hrvatskoj ima i prostorno, odnosno regionalno, naličje (Grdešić, 2013, 2021), u model je uključena i varijabla koja ispituje regionalnu pripadnost pojedinca. Regionalno uvjetovani obrasci evaluacije povijesnih ličnosti su potvrđeni nalazima Skokinog istraživanja (2011), ali i indicirani istraživanjima političke pismenosti koja pokazuju kako postoje regionalno uvjetovane razlike u razinama slaganja s različitim tvrdnjama o ustašama i partizanima kod srednjoškolaca (Baketa, Bovan i Matić Bojić, 2021).

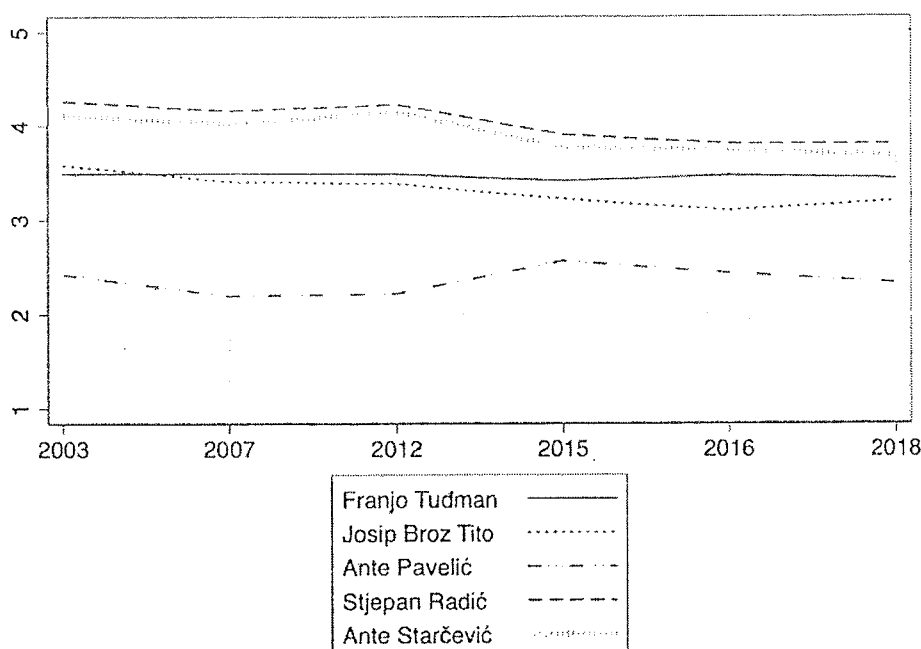
Sljedeća varijabla koja je uključena u model ispituje razinu povjerenja u Crkvu. Ova mjera je dodana zbog toga što je Katolička crkva bila praktički jedina organizacija u socijalističkoj Jugoslaviji koja je predstavljala limitirano toleriranu alternativu režimu, temeljem čega se kasnije etablirala kao bitan dio nacionalnog identiteta (Spehnjak i Cipek, 2007; Henjak, Zakošek i Čular, 2013; v. Irvine, 2008, str. 170–171). Finalno, model uključuje i varijablu koja ispituje difuznu potporu demokraciji. Ova čestica je inkorporirana u model zbog toga što je demokracija u Hrvatskoj obilježena visokim udjelom populacije koji preferira jakog vođu nauštrb demokracije (Čular i Šalaj, 2019), odnosno moćnog vođu koji se ne bi osvrtao na vladu i izbore (Nikodem, 2019).

U sljedećem dijelu se prezentiraju rezultati – prvi dio analize donosi opis trendova u evaluaciji povijesnih ličnosti kroz vrijeme, nakon čega se ukratko prikazuju rezultati bivarijatnih korelacija između evaluacija. U drugom dijelu analize se iznose rezultati linearnih regresija, a prikazuju se i marginalni efekti varijabli dobi, razdoblja i kohorte. S obzirom na to da su te varijable u model uključene kao kategorijalne, provedeni su i Waldovi testovi u svrhu formalnog testiranja razlika između svih kategorija navedenih varijabli (v. Grasso i sur., 2019).

Rezultati i interpretacija

Pregled trendova i korelacija

Na *Grafikonu 1* su prikazane prosječne vrijednosti evaluacija povijesnih ličnosti u periodu od 2003. do 2018. godine. Preliminarno je vidljivo kako su Radić i Starčević najpozitivnije vrednovane povijesne ličnosti u promatranom periodu, čime se u ovom longitudinalnom pregledu potvrdilo kako je riječ o ličnostima koje se i iz perspektive pojedinaca mogu smatrati kanonima. Međutim, vidljivo je kako su se prosječne vrijednosti evaluacija Radića i Starčevića u promatranom razdoblju svejedno smanjile, točnije, prosječna vrijednost vrednovanja je kod Radića za 0,46 manja u 2018. naspram 2003. godine, dok je u evaluaciji Starčevića vidljiv pad prosječne vrijednosti od 0,43 na skali od 1 do 5 (srednje veličine efekata, v. *Tablicu 5* u *Dodatku*)

GRAFIKON 1. Javno mnijenje o povijesnim ličnostima (2003.–2018.)

Što se evaluacije Tuđmana tiče, vidljivo je kako njegovo vrednovanje na biva-rijatnoj razini praktički ne varira protekom vremena. To je potvrđeno rezultatima analize varijance i *post-hoc* Tukeyjevih testova (v. *Tablicu 5* u *Dodatku*) koji pokazuju kako je Tuđman jedina ličnost u čijoj evaluaciji ne postoje značajne razlike među točkama mjerenja (tj. godinama anketiranja).¹¹ Ovo je, uz spomenuti pad prosječne vrijednosti u evaluacijama Radića i Starčevića, dovelo do smanjenja razlike u vrednovanju Tuđmana s jedne i kanoniziranih povijesnih ličnosti s druge strane. Tuđmanov status se, slikovito rečeno, približava onom Radića i Starčevića, ali ne zbog toga što ga građani sve pozitivnije evaluiraju, već zbog toga što je njegova evaluacija konzistentna, dok ocjene Radića i Starčevića, iako i dalje najpozitivnije, s vremenom ipak opadaju.

Nasuprot tome, Tito je samo u prvoj vremenskoj točki bio blago pozitivnije vrednovan od Tuđmana, nakon čega je vidljiv kontinuitet pozitivnije evaluacije Tuđmana naspram Tita. Tito je također jedina ličnost za koju se u periodu od 2003. do 2016. godine bilježi linearno smanjenje prosječne vrijednosti evaluacija, pri čemu je u tom periodu prosječna ocjena Tita smanjena za 0,48, što je ujedno i najveći pad prosječne vrijednosti u evaluaciji neke povijesne ličnosti između bilo koje dvije točke anketiranja (v. *Tablicu 5* u *Dodatku*). U 2018. godini prosječna vrijednost evaluacije Tita raste (premda ne na statistički značajnoj razini) pa tako

¹¹ Analiza varijance: Franjo Tuđman – $F(6,013) = 0,85$, $p = 0,515$; Josip Broz Tito – $F(5,927) = 24,26$, $p = 0,000$; Ante Pavelić – $F(5,717) = 12,12$, $p = 0,000$; Stjepan Radić – $F(5,839) = 58,49$, $p = 0,000$; Ante Starčević – $F(5,741) = 49,77$, $p = 0,000$. Rezultati *post-hoc* Tukeyjevih testova između parova grupa (godina anketiranja) i pripadajući izračuni veličine efekata (Cohenov d) su prikazani u *Tablici 5* u *Dodatku*.

razlika u prosječnom vrednovanju Tita i Tuđmana u zadnjoj točki iznosi 0,24, kolika je primjerice i razlika u vrednovanju Tuđmana i Starčevića u istoj godini mjerenja.

Također je vidljivo kako je Pavelić najnegativnije vrednovana povijesna ličnost ($\bar{x} = 2,36$). Svejedno, u promatranom periodu se u pogledu njegove evaluacije može razaznati nekoliko trendova. Prvi period (2003.–2007.) karakterizira statistički značajan pad prosječne ocjene, nakon čega je u periodu od 2012. do 2015. godine uslijedio nagli i statistički značajan trend porasta prosječne ocjene (mala do srednja veličina efekta, v. *Tablicu 5 u Dodatku*). Ovaj nalaz se može tumačiti iz perspektive toga da je u periodu od 2011. do 2015. godine došlo do HDZ-ovog približavanja ekstremnoj desnici pod vodstvom Tomislava Kararmarka. Nakon toga je u periodu od 2015. do 2018. godine prosječna ocjena Pavelića doživjela statistički značajno smanjenje, kada se HDZ ponovo približio desnom centru. Međutim, ova studija ne počiva na istraživačkom dizajnu koji može decizivno utvrditi takvu vrstu povezanosti djelovanja političke ponude na stavove građana.

Iz perspektive prethodnih istraživanja na temu, ovdje prikazano rangiranje povijesnih ličnosti je u suglasju sa Šiberovom studijom (1998), s tim da je razlika između prosječne ocjene Tita i Tuđmana u ovoj studiji manja. Međutim, prema rezultatima Sekulića i Šporer (2007), Tito je pozitivnije vrednovana ličnost od Tuđmana, što ovdje nije slučaj u zadnjih pet točaka mjerenja. Slično tome, iako su ispitivanja javnog mnijenja (Skoko, 2005, 2014) pokazala kako se Tito može smatrati najpopularnijom povijesnom ličnošću, on prema ovim rezultatima nije najpozitivnije vrednovana ličnost, štoviše, njegova prosječna ocjena za cijeli promatrani period ($\bar{x} = 3,33$) je niža od Radićeve ($\bar{x} = 4,04$), Starčevićeve ($\bar{x} = 3,92$) i Tuđmanove ($\bar{x} = 3,47$).

Korelacijska matrica

Kako bi se provjerilo postoje li neke od 'strukture' Tuđmanova kanona povijesne svijesti na razini vrednovanja ličnosti, provedene su bivarijatne korelacije između pet ovisnih varijabli, čiji su rezultati prikazani u *Tablici 2*. Pokazuje se kako je

TABLICA 2. Bivarijatne korelacije ovisnih varijabli

	F. Tuđman	J. B. Tito	A. Pavelić	S. Radić
F. Tuđman	–			
J. B. Tito	–0,141 ^{***}	–		
A. Pavelić	0,309 ^{***}	–0,156 ^{***}	–	
S. Radić	0,308 ^{***}	–0,012	0,065 ^{***}	–
A. Starčević	0,351 ^{***}	–0,064 ^{***}	0,123 ^{***}	0,784 ^{***}

TABLICA 3. Rezultati linearnih regresija za povijesne ličnosti

	Franjo Tuđman		Josip Broz Tito		Ante Pavelić		Stjepan Radić		Ante Starčević	
	B (st. p.)	β	B (st. p.)	β	B (st. er)	β	B (st. p.)	β	B (st. p.)	β

Ref. kategorija: Generacija soc. progresije

Generacija soc. stagnacije	0,048 (0,054)	0,016	-0,068 (0,057)	-0,023	0,172** (0,060)	0,053	0,004 (0,045)	0,002	0,008 (0,047)	0,003
Kasna soc. generacija	0,021 (0,055)	0,007	-0,163** (0,058)	-0,052	0,210*** (0,061)	0,063	0,035 (0,046)	0,015	0,048 (0,047)	0,019
Tuđmanova djeca	-0,052 (0,057)	-0,016	-0,221*** (0,061)	-0,070	0,288*** (0,064)	0,085	-0,014 (0,048)	-0,006	-0,014 (0,050)	-0,006
Demokratska generacija	-0,058 (0,076)	-0,021	-0,289*** (0,081)	-0,100	0,305*** (0,085)	0,099	-0,140* (0,063)	-0,063	-0,054 (0,066)	-0,023

Ref. kategorija: 30–65

18–21	0,005 (0,086)	0,001	-0,065 (0,092)	-0,013	0,202* (0,097)	0,037	0,119 (0,071)	0,031	0,080 (0,074)	0,020
22–29	-0,055 (0,063)	-0,016	0,012 (0,067)	0,004	0,103 (0,070)	0,028	0,023 (0,052)	0,009	-0,025 (0,054)	-0,009
65+	-0,055 (0,056)	-0,017	0,134* (0,059)	0,041	-0,148* (0,063)	-0,042	0,075 (0,047)	0,030	0,033 (0,049)	0,012

Ref. kategorija: 2003.

2007.	-0,003 (0,055)	-0,001	-0,167** (0,058)	-0,053	-0,226*** (0,061)	-0,067	-0,074 (0,045)	-0,030	-0,101* (0,047)	-0,040
2012.	0,057 (0,054)	0,018	-0,235*** (0,058)	-0,074	-0,140* (0,061)	-0,041	0,012 (0,045)	0,005	0,041 (0,047)	0,016
2015.	0,053 (0,055)	0,017	-0,370*** (0,058)	-0,119	0,200*** (0,061)	0,060	-0,314*** (0,046)	-0,131	-0,339*** (0,047)	-0,137
2016.	0,107* (0,055)	0,035	-0,466*** (0,058)	-0,150	0,040 (0,061)	0,012	-0,404*** (0,046)	-0,169	-0,351*** (0,047)	-0,142
2018.	0,112* (0,055)	0,037	-0,421*** (0,059)	-0,138	-0,019 (0,062)	-0,006	-0,396*** (0,046)	-0,168	-0,406*** (0,048)	-0,168

ODNOS PREMA POVIJESNIM LIČNOSTIMA

	Franjo Tuđman		Josip Broz Tito		Ante Pavelić		Stjepan Radić		Ante Starčević	
	B (st. p.)	β	B (st. p.)	β	B (st. er)	β	B (st. p.)	β	B (st. p.)	β
<i>Ref. kategorija: Zagreb i okolica</i>										
Sjeverna Hrvatska	0,047 (0,053)	0,014	0,064 (0,057)	0,019	-0,045 (0,060)	-0,012	-0,125** (0,044)	-0,049	-0,115* (0,046)	-0,042
Slavonija	0,010 (0,047)	0,004	-0,155** (0,050)	-0,053	0,505*** (0,052)	0,161	-0,044 (0,039)	-0,019	-0,006 (0,040)	-0,002
Lika i Banovina	0,047 (0,058)	0,013	0,029 (0,062)	0,008	0,014 (0,066)	0,003	-0,086 (0,049)	-0,029	-0,117* (0,051)	-0,039
Istra, Primorje i Gorski kotar	-0,372*** (0,054)	-0,100	0,074 (0,058)	0,020	-0,156* (0,061)	-0,038	-0,352*** (0,046)	-0,120	-0,302*** (0,047)	-0,099
Dalmacija	0,219*** (0,045)	0,076	-0,279*** (0,049)	-0,095	0,029 (0,051)	0,009	-0,106** (0,038)	-0,047	-0,038 (0,039)	-0,016
Spol (Ž)	-0,149*** (0,029)	-0,064	0,266*** (0,031)	0,134	-0,093** (0,033)	-0,037	-0,129*** (0,024)	-0,072	-0,112*** (0,025)	-0,060
Veličina naselja	0,015 (0,014)	0,016	-0,021 (0,015)	-0,022	-0,020 (0,015)	-0,019	0,013 (0,011)	0,018	0,012 (0,012)	0,016
Obrazovanje	-0,049*** (0,013)	-0,053	-0,050*** (0,014)	-0,053	-0,108*** (0,015)	-0,107	0,045*** (0,011)	0,062	0,035** (0,011)	0,047
Povjerenje u Crkvu	0,348*** (0,012)	0,388	-0,212*** (0,013)	-0,234	0,227*** (0,013)	0,235	0,113*** (0,010)	0,162	0,136*** (0,010)	0,190
Difuzna podrška demokraciji	-0,085** (0,030)	-0,036	0,075* (0,032)	0,032	-0,274*** (0,034)	-0,108	0,086*** (0,025)	0,047	0,027 (0,026)	0,014
Konstanta	2,646 (0,102)***		4,481 (0,101)***		2,100 (0,114)***		3,802 (0,085)***		3,678 (0,081)***	
N	5,162		5,097		4,933		5,031		4,963	
F	57,91		29,21		46,32		27,13		25,65	
R ²	0,199		0,112		0,172		0,107		0,103	

Napomena: Razine značajnosti: 0,05* ; 0,01** ; 0,001*** . Veličina naselja (1 – do 2 000, 4 – 80 000 i više); Obrazovanje (1 – bez osnovne škole, 7 – magisterij, doktorat); Povjerenje u Crkvu (1 – nikakvo povjerenje, 5 – potpuno povjerenje); Difuzna potpora demokraciji (0 – preferencija za jake vođe, 1 – demokracija je uvijek najbolje rješenje).

evaluacija Tuđmana pozitivno i statistički značajno povezana s vrednovanjem Radića i Starčevića. Riječ je o umjereno snažnim korelacijama, što potvrđuje kako se i na razini stavova reflektira Tuđmanovo poimanje razvoja nacionalnog identiteta kao teleološke sinteze u koju su, između ostaloga, uključeni Starčevićovo državotvorstvo te Radićev socijalni i nacionalni nauk (v. Đurašković, 2014). Uz to, vidljivo je kako evaluacija Tita nije povezana s evaluacijom Radića, dok je s evaluacijom Starčevića povezana neznatno. U tom smislu, usporede li se korelati evaluacije Tita s korelatima vrednovanja Tuđmana, vidljivo je kako se na razini stavova tuđmanizam više i snažnije vezuje s kanonskim ličnostima hrvatske povijesti i politike, dok vrednovanje Tita od njih ostaje odsječeno.

Ukoliko i druge rezultate interpretiramo iz vizure tuđmanizma, vidimo kako se ta ostavština poprilično više vezuje uz Pavelića ($r = 0,309$), negoli uz Tita ($r = -0,141$). To i na razini stavova komplementira teze po kojima nacionalna pomirba u dugoročnoj perspektivi nije rezultirala željenim brisanjem ideoloških i povijesnih razlika između partizana i ustaša, već je dovela do povezivanja tuđmanizma s Pavelićevom ostavštinom nauštrb Brozove partizanske baštine (v. Pavlaković, 2008b; Đurašković, 2016). Uz to, vidljivo je kako najveća korelacija ($r = 0,784$) postoji između vrednovanja Radića i Starčevića, čime je dodatno potvrđen njihov status 'očeva hrvatske nacije' čija se ostavština vrednuje zajedno (v. Sekulić i Šporer, 2007).

Rezultati linearnih regresija (model dobi, razdoblja i perioda)

U *Tablici 3* su prikazani rezultati pet linearnih regresija u kojima su ovisne varijable evaluacije Tuđmana, Tita, Pavelića, Radića i Starčevića. Iz perspektive evaluacije Tuđmana prema rezultatima modela je vidljivo kako ne postoje statistički značajne razlike između generacija i razdoblja životnog ciklusa. Ti rezultati pokazuju da sve generacije, u usporedbi s najstarijom, evaluiraju Tuđmana aproksimativno jednako i da u tom pogledu ne postoji razlika između starijih i mlađih ispitanika. Međutim, rezultati Waldovih testova (v. *Tablica 4*) pokazuju da generacija 'Tuđmanove djece' manje pozitivno vrednuje Tuđmana od 'Generacije socijalističke stagnacije'. Također, u razlici spram bivarijatne analize, multivarijatni model pokazuje da je u usporedbi s 2003. godinom u zadnje dvije točke anketiranja (2016. i 2018.) blago porasla prosječna evaluacija Tuđmana. Isti trend je primjetan u *Grafikonu 2* na kraju poglavlja u kojem su prikazani marginalni efekti i koji je potvrđen u *Tablici 6* u *Dodatku*, a koja pokazuje statistički značajne razlike u formalnom testiranju 2016. i 2018. naspram 2007. godine.

Nasuprot tome, efekti perioda i generacija su bitno izraženiji u slučaju vrednovanja Tita. U usporedbi s najstarijom generacijom, Tito je na statistički značajnoj razini negativnije evaluiran u tri posljednje generacije, pri čemu je efekt najveći kod demokratske generacije. Iako se 'Generacija socijalističke stagnacije' u

pogledu evaluacije Tita ne razlikuje od 'Generacije socijalističke progresije' na statistički značajnoj razini, svedeno se očituje trend postupnog pada vrednovanja Tita kroz generacije (v. *Grafikon 2* na kraju poglavlja).¹² Iz toga je također vidljivo kako generacije socijalizirane pod Titovom vlašću njega pozitivnije vrednuju, pri čemu ga najpozitivnije vrednuju oni koji su dominantno socijalizirani u vremenu koje je Jović nazvao Titovom Jugoslavijom (2003a). U kontekstu perioda i evaluacije Tita, rezultati pokazuju kako se u svakoj idućoj vremenskoj točki, u odnosu na početnu, Tito negativnije evaluirao, s tim da je, sukladno rezultatima bivarijatne analize, pad vrednovanja bio linearan do 2016. godine. Pritom treba istaći kako su efekti perioda u ovom modelu nešto veći negoli efekti generacija – promjena u vrednovanju od 2003. do 2018. godine je veća negoli promjena u evaluaciji od prve do zadnje generacije. Veća razlika u evaluaciji Tita između vremenskih točaka od razlika između generacija je potvrđena i formalnim testiranjem, gdje je vidljivo kako su razlike među periodima češće i statistički značajnije nego razlike među generacijama (v. *Tablicu 6* u *Dodatku*). Također, u pogledu vrednovanja Tita uglavnom se ne razlikuju efekti životnog ciklusa, osim u jednom slučaju – pojedinci u kasnoj odraslosti (65+ godina) pozitivnije evaluiraju Tita od srednje-odraslih pojedinaca.

TABLICA 4. Waldovi testovi, političke generacije i životni ciklus

Usporedba	Franjo Tuđman	Josip Broz Tito	Ante Pavelić	Stjepan Radić	Ante Starčević
Kasna socijalistička generacija= Generacija socijalističke stagnacije	ns	ns	ns	ns	ns
Tuđmanova djeca= Generacija socijalističke stagnacije	*	**	*	ns	ns
Demokratska generacija= Generacija socijalističke stagnacije	ns	**	ns	*	ns
Tuđmanova djeca= Kasna socijalistička generacija	ns	ns	ns	ns	ns
Demokratska generacija= Kasna socijalistička generacija	ns	ns	ns	**	ns
Demokratska generacija= Tuđmanova djeca	ns	ns	ns	*	ns
20–29=18–21	ns	ns	ns	ns	ns
65+=18–21	ns	ns	**	ns	ns
65+=20–29	ns	ns	**	ns	ns

¹² No, treba napomenuti kako to ne znači da se svakom sljedećom generacijom evaluacija Tita smanjuje na statistički značajnoj razini u odnosu na razine evaluacije prethodne generacije. Iz *Tablice 4* je vidljivo kako se u tom pogledu 'Tuđmanova djeca' i 'Demokratska generacija' razlikuju od 'Generacije socijalističke stagnacije', ali ne i od generacije kasnog socijalizma ili jedna od druge.

Rezultati modela i Waldovih testova za vrednovanje Pavelića pokazuju razlike između generacija, perioda životnog ciklusa i točaka anketiranja. Uspoređujući s 'Generacijom socijalističke progresije', svaka iduća generacija ima statistički značajno pozitivnije mišljenje o Paveliću. Iako je promjena od prve do zadnje generacije u vrednovanju Pavelića pozitivna, a u vrednovanju Tita negativna, interesantno je spomenuti kako su veličine efekata razmjerno slične. Preciznije rečeno, iako 'Demokratska generacija' evidentno pozitivnije vrednuje Tita od Pavelića, ispitanici iz te generacije su, u odnosu na najstariju generaciju, povećali svoju ocjenu Pavelića otprilike onoliko koliko su smanjili svoju ocjenu Tita. Uz to, 'Tuđmanova djeca' pozitivnije vrednuje Pavelića od 'Generacije socijalističke stagnacije', što govori o snazi Tuđmanovih interpretacija po kojima se Pavelić i ustaše, fašizmu unatoč, svrhovito interpretiraju u odnosu na cilj ostvarenja državnosti. U evaluaciji Pavelića su također vidljive razlike u pogledu životnog ciklusa – u usporedbi s pripadnicima srednje odraslog životnog ciklusa adolescenti pozitivnije ocjenjuju Pavelića, a oni u zreloj odraslosti negativnije. Waldovi testovi su dodatno potvrdili razlike u ovom pogledu – kasni adolescenti i oni u ranoj fazi odraslosti pozitivnije evaluiraju Pavelića od onih u fazi zrele odraslosti. Stoga je opravdano reći kako u vrednovanju Pavelića, uz neke generacijske razlike, postoji i distinkcija po principu 'mladost vs. starost' (v. *Tablicu 4*). Rezultati regresije su u kontekstu perioda potvrdili nalaze na bivarijatnoj razini – vrednovanje Pavelića opada do 2012. godine, nakon čega raste u 2015. godini i ponovo opada u periodu do 2018. godine.

U pogledu evaluacije Radića, najveće razlike iz perspektive osnove APC modela su vidljive u pogledu perioda. Rezultati svih modela pokazuju kako je, u usporedbi s početnom točkom mjerenja, u 2015. godini došlo do značajnog smanjenja razine vrednovanja Radića. Taj pad se nastavio na statistički značajnoj razini (v. *Tablicu 6* u *Dodatku*) pa razlika u vrednovanju između 2003. i 2016. te 2018. godine ujedno predstavlja najveće efekte za ovu ovisnu varijablu. Što se generacijskih razlika tiče, iz rezultata je vidljivo kako 'Demokratska generacija', naspram 'Generacije socijalističke progresije', blago negativnije vrednuje Radića. Istovremeno, formalno testiranje (v. *Tablicu 4*) ipak potvrđuje razlikovno obilježje 'Demokratske generacije' jer se pokazuje kako ova generacija negativnije vrednuje Radića od svih ostalih generacija.

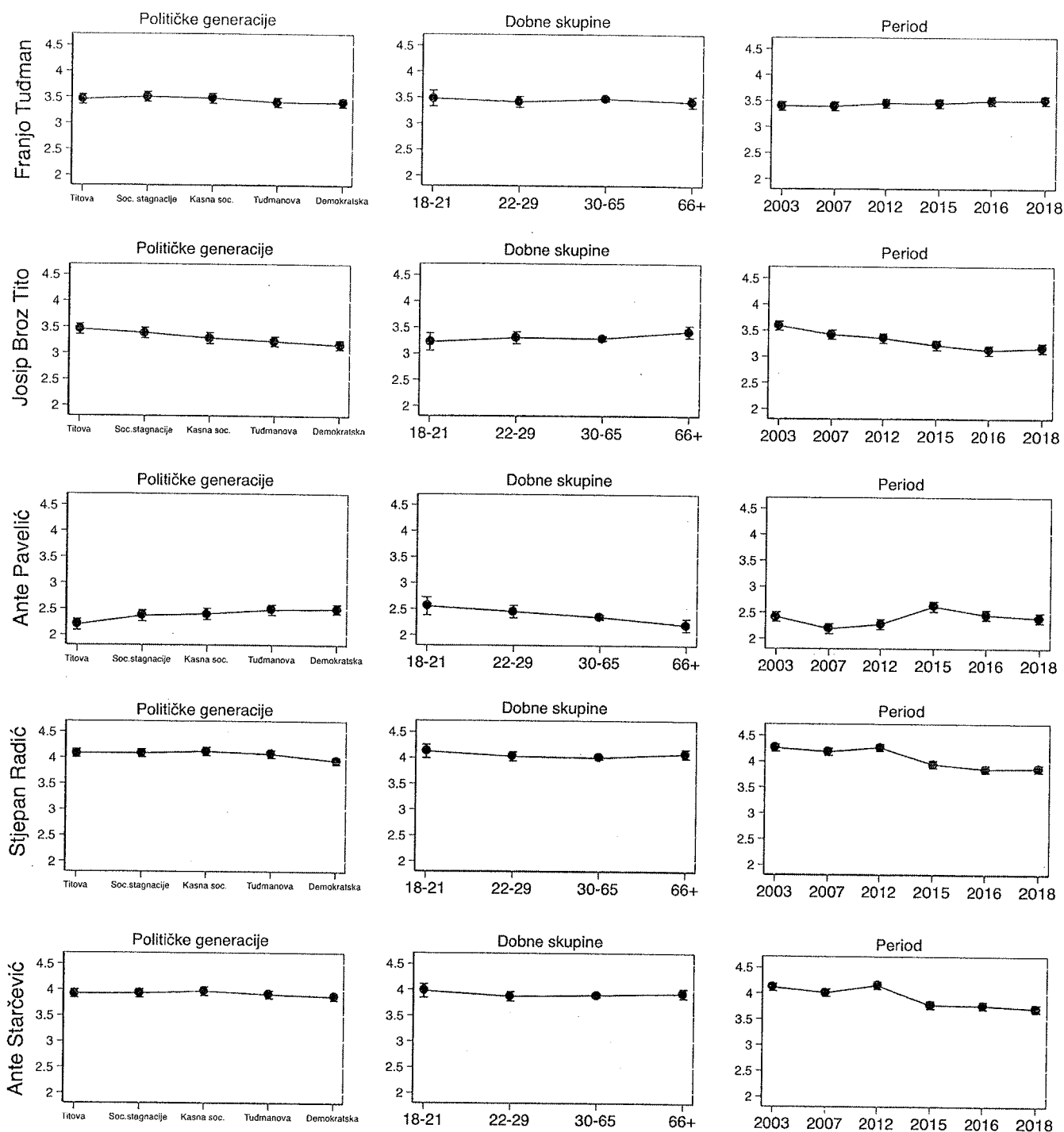
U ocjenjivanju Starčevića ni u jednom regresijskom modelu nema statistički značajnih razlika između generacija i faza životnog ciklusa. Formalno testiranje generacija i kategorija životnog ciklusa je ovo dodatno potvrdilo (v. *Tablicu 4*). Ovdje su jedino vidljivi efekti perioda koji prate obrazac vidljiv u evaluaciji Radića, točnije, u 2015., 2016. i 2018. godini je, u odnosu na 2003. godinu, došlo do pada vrednovanja Starčevića. Ovime se dodatno potvrđuje zajednički status Radića i Starčevića – osim što su njihove evaluacije izrazito visoko korelirane, vidljivo je i kako su s najvećim razlikama u njihovom vrednovanju, iz vizure

kohorte-dobi-perioda, povezani isti čimbenici. Na kraju ovog poglavlja se iznosi osvrt na kontrolne varijable, nakon čega se u zaključku iznosi sumarna interpretacija s obzirom na longitudinalne trendove, međusobne korelacije i rezultate APC modela, odnosno na socijalizacijsku hipotezu.

Kontrolne varijable

Sukladno hipotezi o teritorijalnom naličju ideološke podjele na crvenu i crnu Hrvatsku (Grdešić, 2013), rezultati regresija su potvrdili regionalne obrasce evaluacija povijesnih ličnosti. To je najzornije prikazano kod regresijskih rezultata za Dalmaciju i Slavoniju – u usporedbi s pojedincima koji žive u Zagrebu i okolici, ispitanici iz ovih regija niže vrednuju Tita, a više Pavelića (Slavonija) i Tuđmana (Dalmacija). Po istom principu, Istra, Primorje i Gorski kotar je regija koja, u odnosu na referentnu kategoriju, manje pozitivno vrednuje Tuđmana, točnije, ovo je najveći negativni efekt u pripadajućem regresijskom modelu. Uz to, ispitanici iz iste regije također negativnije vrednuju i sve ostale povijesne ličnosti, osim Tita. Također, Radića i Starčevića, u odnosu na Zagreb i okolicu, negativnije vrednuju ispitanici iz Sjeverne Hrvatske, s tim da Starčevića manje pozitivno evaluiraju i ispitanici iz Like i Banovine, a Radića iz Dalmacije. Nadalje, rezultati regresija pokazuju kako je spol statistički značajna varijabla u evaluaciji svih pet povijesnih ličnosti. Preciznije rečeno, pokazuje se kako žene negativnije vrednuju sve povijesne ličnosti osim Tita, štoviše, spol je varijabla koja ima najveći pozitivni efekt na evaluaciju Tita. Nasuprot tome, veličina naselja je jedina varijabla koja nije statistički značajna ni u jednom modelu. Drugačije rečeno, ispitanici se ne razlikuju u pogledu evaluacije povijesnih ličnosti s obzirom na veličinu mjesta u kojem žive.

Suprotno tome, varijable koje ispituju obrazovanje i povjerenje u Crkvu su statistički značajne u svim regresijskim modelima. Sukladno rezultatima Sekulića i Šporer (2007), vidljivo je kako su obrazovaniji ispitanici kritičniji u vrednovanju Tuđmana, Tita i Pavelića, s tim da je efekt u vrednovanju Pavelića dvostruko veći od efekta vidljivog u evaluacijama Tuđmana i Tita. Istovremeno, obrazovaniji pojedinci pozitivnije vrednuju Radića i Starčevića. Iz ovoga se može zaključiti kako obrazovaniji pojedinci kritičnije vrednuju one ličnosti koje su bitan dio suvremenog lijevog i desnog političkog identiteta u Hrvatskoj i koje su, uostalom, obnašale izvršnu vlast. Drugačiji obrazac je vidljiv kod varijable koja ispituje povjerenje u Crkvu – ispitanici koji više vjeruju Crkvi ujedno negativnije vrednuju Tita, dok sve ostale ličnosti vrednuju pozitivnije. Pritom je efekt ove varijable najveći u svim regresijskim modelima, osim u modelu u kojem je ovisna varijabla evaluacija Stjepana Radića. Točnije, ovo je varijabla s najvećim pozitivnim standardiziranim koeficijentom u pogledu vrednovanja Tuđmana ($\beta = 0,388$) Pavelića ($\beta = 0,235$) i Starčevića ($\beta = 0,190$) i s najvećim negativnim standardiziranim

GRAFIKON 2. Marginalni efekti (generacije, životni ciklus i period)

koeficijentom u evaluaciji Tita ($\beta = -0,234$). Time je i iz mikro-perspektive potvrđeno kako je viđenje Katoličke crkve bitan faktor povijesne svijesti u Hrvatskoj. Finalno, rezultati pokazuju kako oni koji podržavaju demokraciju kao načelo istovremeno više pozitivno vrednuju Radića i Tita, a manje pozitivno Tuđmana i Pavelića, pri čemu je najveći efekt vidljiv u vrednovanju potonjeg. To je u skladu s rezultatima Sekulića i Šporer (2007) koji pokazuju kako je indeks autoritarne submisije (kao stav suprotan demokratizmu) više povezan s pozitivnim vrednovanjem Pavelića i Tuđmana.

Zaključak

Ovo poglavlje je imalo dva istraživačka nauma. Prvi je bio prikazati longitudinalne trendove u vrednovanju povijesnih ličnosti sa svrhom uvida u povijesnu svijest građana (v. Šiber, 1998; Sekulić i Šporer, 2008). U tom pogledu, rezultati pokazuju kako su Radić i Starčević najpozitivnije vrednovane ličnosti. Međutim, iako oni ostaju najviše vrednovanim ličnostima, istovremeno je očito kako njihova prosječna ocjena vremenom opada (posebice nakon 2015. godine). Dakle, opravdano je zaključiti kako zub vremena nagrizava njihov status. Zbog toga se razlika u evaluaciji njih s jedne i Tuđmana s druge strane u periodu od 2003. do 2018. godine smanjila. Pritom je vidljivo kako je prosječna ocjena Tuđmana u promatranom razdoblju praktički konstantna, uz blage naznake povećanja u posljednjim godinama prema rezultatima multivarijatne analize. Rezultati su također pokazali kako je prosječna ocjena Tita postupno opala od 2003. do 2016. godine i kako on, u razlici spram rezultata nekih prethodnih istraživanja i anketa javnog mnijenja, nije pozitivnije vrednovan od Tuđmana. Prema podacima Hrvatskih izbornih studija, to je bio samo slučaj 2003. godine, nakon čega je Tuđman pozitivnije vrednovana ličnost. Pavelić je s druge strane najnegativnije vrednovana ličnost, pri čemu je njegovo vrednovanje poraslo u 2015. godini, nakon čega se opet smanjilo.

Polazeći od toga da je povijesna svijest u Hrvatskoj umnogome određena postavkama koje je zadao Tuđman, rezultati su se nastojali interpretirati iz te vizure. U tom kontekstu rezultati pokazuju kako se Tuđmanova teleološka interpretacija povijesti, kao puta do državnosti u koju su uključeni elementi Starčevićeva i Radićeva nauka, zrcali i na razini stavova – evaluacija Radića i Starčevića je umjereno pozitivno povezana s vrednovanjem Tuđmana. Obratno, istovremeno se pokazuje kako ideja nacionalne pomirbe ni na mikrorazini nije dovela do od Tuđmana željenog izjednačavanja partizana i ustaša u tuđmanizmu, već je rezultirala njegovom asocijacijom s Pavelićevom ostavštinom nauštrb Titove.

Drugi istraživački cilj bio je istražiti povezanost dobi i političkih stavova (v. Blanuša, 2015; Henjak, 2018; Vuksan-Ćusa i Raos, 2021; Blanuša, 2023; Raos, 2024, v. poglavlje *Ideološka samoidentifikacija*). U tom kontekstu su rezultati pokazali kako svaka sljedeća generacija negativnije vrednuje Tita od najstarije, točnije, vidljivo je kako Tita najviše vrednuju upravo oni socijalizirani u vrijeme uspostave i modernizacije socijalističkog režima. Međutim, uz ostale razlike, u vrednovanju Tita su vidljive i međugeneracijske razlike između skupina socijaliziranih u socijalizmu (između ‘Generacije socijalističke progresije’ i ‘Generacije kasnog socijalizma’), čime se potvrđuje kako “socijalizam sinova” uistinu “ne može biti socijalizam očeva” (cit. prema Spaskovska, 2017, str. 159).¹³ Nasuprot

¹³ Parafraza citata Milana Kučana.

tome, rezultati su pokazali kako svaka sljedeća generacija vrednuje Pavelića pozitivnije od generacije socijalističke progresije. Pri tome je vidljivo kako najveću prosječnu ocjenu Paveliću daje demokratska generacija, iako on za njih ostaje najnegativnije vrednovana ličnost. Svejedno, ovi rezultati o vrednovanju Tita i Pavelića pokazuju da se iz međugeneracijske perspektive Pavelića vrednuje sve pozitivnije, a Tita sve negativnije, što svjedoči o tome da Tuđmanov koncept nacionalne pomirbe i u generacijskoj perspektivi ima suprotne učinke od željenih. Istovremeno, u vrednovanju Pavelića su vidljivi i efekti životnog ciklusa – ispitanici u ranijim fazama životnog ciklusa pozitivnije vrednuju Pavelića od onih u kasnoj zrelosti. Što se vrednovanja Tuđmana tiče, nisu primjetne naročite generacijske i druge dobno utemeljene razlike. Jedino je vidljivo kako Tuđmanova generacija nešto manje favorizira Tuđmana u odnosu na generaciju socijalističke stagnacije, ali je tu riječ o manjem efektu.

Rezultati regresija za ostale prediktore pokazuju kako je povjerenje u Crkvu prediktor s najvećim efektom na varijancu ovisne varijable. To jest, vidljivo je kako je ova varijabla pozitivno povezana s vrednovanjem Tuđmana, Pavelića, Radića i Starčevića, što su ujedno i ličnosti čija su vrednovanja međusobno pozitivno korelirana (iako su korelacije statistički značajne, riječ je o povezanostima različite veličine). To pokazuje kako je Tuđmanova teleološka interpretacija povijesti u koju su uključeni Radić, Starčević i Pavelić ujedno oslonjena i na pozitivno vrednovanje Katoličke crkve. S druge strane, povjerenje u Crkvu je negativno povezano s vrednovanjem Tita, a evaluacija njega je ujedno i nepovezana s vrednovanjem Radića te je blago negativno povezana s evaluacijom ostalih ličnosti. To pak pokazuje kako je Tito ponešto izoliran u povijesnoj svijesti. S obzirom da ličnosti funkcioniraju kao simboli ideja koje se povezuju ili razlikuju, ovo se može interpretirati na način da se njegova ostavština na razini stavova ne vezuje uz hrvatsku državotvornu nit, što je sukladno Tuđmanovom kanonu i pripadajućoj interpretaciji Jugoslavije.

Naposljetku, treba istaknuti i bitna ograničenja ovog poglavlja. Iako mišljenje o povijesnim ličnostima pokazuje povijesnu svijest, ono je nedovoljno. Povijesna svijest se može obuhvatiti 'zahvatiti' pitanjima o NDH/SFRJ jer se time sadržaj pitanja usmjerava na odnos prema autoritarnoj prošlosti kao najvažnijem aspektu demokratske povijesne kulture. Također, iako kvantitativni pristup povijesnom sjećanju može biti plodonosan, evidentno je kako su u pogledu interpretacije povijesnih ličnosti potrebne kvalitativne istraživačke tehnike. Pristup korišten u ovoj studiji je u tom smislu osuđen na bitne aproksimacije – povijesna svijest pojedinaca se tumači na temelju numeričkih pokazatelja koji zasigurno ne pokrivaju cjelovitost značenja koja se pridaje povijesnim akterima i procesima i koji ne mogu zahvatiti kontinuitete i diskontinuitete njihovih interpretacija i razumijevanja.

LITERATURA

- Alempijević-Škrbić N. i Mathiesen-Hejmadhal K. (ur.) (2006). *O Titu kao mitu. Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*. Filozofski fakultet, Srednja Europa.
- Apor, B., Behrends, J. C., Jones, P. i Rees, E. A. (ur.) (2004). *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc*. Palgrave Macmillan.
- Assmann, A. (2007). Europe: A Community of Memory? *Bulletin of the German Historical Institute*, 40(1), 11–26.
- Baketa, N., Bovan, K. i Matić Bojić, J. (2021). *Istraživanje političke pismenosti učenika završnih razreda srednjih škola u Republici Hrvatskoj – istraživački izvještaj za 2021. godinu*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Banac, I. (1988). *With Stalin Against Tito. Cominformist Splits in Yugoslav Communism*. Cornell University Press.
- Barić, N. (2007). Antifašistička borba u Drugom svjetskom ratu u političkim interpretacijama hrvatskih predsjednika 1991–2006. U V. Katz (ur.), *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije: zbornik radova* (str. 211–233). Institut za istoriju Univerziteta u Sarajevu.
- Bartels, L. M. i Jackman, S. (2014). A generational model of political learning. *Electoral Studies*, 33(1), 7–18.
- Bartulin, N. (2013). *The Racial Idea in the Independent State of Croatia: Origins and Theory*. Brill Academic Publishing.
- Bell, A. (2020). Age period cohort analysis: a review of what we should and shouldn't do. *Annals of Human Biology*, 47(2), 208–217.
- Bibó, I. (1995). Bijeda malih istočnoevropskih država. U I. Bibó, T. Huszár i J. Szücs (ur.), *Regije europske povijesti* (str. 39–64). Naprijed.
- Bilandžić, D. (1999). *Hrvatska moderna povijest*. Golden marketing.
- Biondich, M. (2000). *Stjepan Radic, The Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904–1928*. University of Toronto Press.
- Blanuša, N. (2015). Drugi svjetski rat kao transgeneracijska trauma: sablasti prošlosti među mladima u Hrvatskoj. U V. Ilišin, A. Gvozdanović i D. Potočnik (ur.) *Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj* (str. 125–145). Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Centar za demokraciju i pravo "Miko Tripalo".
- Blanuša, N. (2023). (Post)pamćenje traumatične prošlosti Drugog svjetskog rata kao izvor političke polarizacije u Hrvatskoj. U E. Kulenović (ur.), *Politike polarizacije i kulturni rad u Hrvatskoj* (str. 141–179). Fakultet političkih znanosti,
- Boduszyński, M. P. (2010). *Regime Change in the Yugoslav Successor States*. The Johns Hopkins University Press.
- Bovan, K. i Baketa, N. (2022). Stabilnost i/ili promjene? Povjerenje u institucije u Hrvatskoj od 1999. do 2020. *Revija za sociologiju*, 52(1), 31–60.

- Bovens, W. i Wille, A. (2017). *Diploma Democracy: The Rise of Political Meritocracy*. Oxford University Press.
- Cipek, T. (2007). Politike povijesti u Republici Hrvatskoj; od “puška puče” do “Hristos se rodi”. U T. Cipek i O. Milosavljević (ur.), *Kultura sjećanja: Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti* (str. 13–27). Disput.
- Cipek, T. (1995). Ideološka funkcija povijesti: Problem objektivnosti u historiografiji. *Politička misao*, 32(3), 180–199.
- Cipek, T. (2001). *Ideja hrvatske države u političkoj misli Stjepana Radića*. Alinea.
- Cohen, L. i Warwick, P. (1983). *Political Cohesion in a Fragile Mosaic: The Yugoslav Experience*. Westview Press.
- Čular, G. (2000). Political Development in Croatia 1990–2000: Fast Transition-Postponed Consolidation. *Politička misao*, 37(5), 30–46.
- Čular, G. i Šalaj, B. (2019). Kritički građani ili nezadovoljni autokrati? Potpora demokraciji u Hrvatskoj 1999–2018. *Anali Hrvatskog politološkog društva*, 16(1), 7–26. doi: 10.20901/an.16.01
- Čulić, M. (1999). *Tuđman: anatomija neprosvijećenog apsolutizma*. Biblioteka “Feral Tribune”.
- Čulić, M. (2014). *Tuđman – i poslije Tuđmana*. Novi Liber.
- Dassonneville, R. (2013). Questioning generational replacement. An age, period and cohort analysis of electoral volatility in the Netherlands, 1971–2010. *Electoral Studies*, 32(1), 37–47.
- Delli Carpini, M. X. (1989). Age and history: Generations and sociopolitical change, U R. S. Sigel (ur.), *Political Learning in Adulthood: A Sourcebook of Theory and Research* (str. 11–55). University of Chicago Press.
- Dimock, M. (2019). *Defining generations: Where Millennials end and Generations Z begins*. Pew Research Center. Pristupljeno 8. kolovoza 2023. <https://www.pewresearch.org/short-reads/2019/01/17/where-millennials-end-and-generation-z-begins/>
- Dinas, E. (2013). Opening “Openness to Change”: Political Events and the Increased Sensitivity of Young Adults. *Political Research Quarterly*, 66(4), 868–882.
- Đurašković, S. (2014). Nation-building in Franjo Tuđman’s Political Writings. *Politička misao*, 51(5), 58–79.
- Đurašković, S. (2016a). *The Politics of History in Croatia and Slovakia in the 1990s*. Srednja Europa.
- Đurašković, S. (2016b). National identity-building and the “Ustaša nostalgia” in Croatia: the past that will not pass. *Nationalities Papers*, 44(5), 772–788.
- Fosse, E. i Winship, C. (2019). Analyzing Age-Period-Cohort Data: A Review and Critique. *Annual Review of Sociology*, 45(1), 467–492.
- Franičević, V. (2002). Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj. *Politička misao*, 39(1), 3–34.
- Glassman, R. i Swatos, W. H (1986). *Charisma, History, and Social Structure*. Praeger.

- Goldstein, I. (2017). Croatia and Croats in Yugoslavia – Resistance to centralism. U L. Perović, D. Roskandić, M. Velikonja, W. Höpken i F. Bieber (ur.), *Yugoslavia from a Historical Perspective* (str. 126–136). Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Grasso, M.T. (2016). *Generations, Political Participation and Social Change in Western Europe*. Routledge.
- Grasso, M. T., Farrall, S., Gray, E., Hay, C. i Jennings, W. (2019). Thatcher's Children, Blair's Babies, Political Socialization and Trickle-down Value Change: An Age, Period and Cohort Analysis. *British Journal of Political Science*, 49(1), 17–36.
- Grdešić, M. (2013). Prostorna analiza “crvene” i “crne” Hrvatske: eksplorativna studija. *Politička misao*, 50(1), 183–203.
- Grdešić, M. (2021). Crvena i crna Hrvatska u dugoročnoj perspektivi. *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, 18(1), 21–53.
- Gross, M. (2000). *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret*. Golden-marketing, Tehnička knjiga.
- Haug, K. H. (2012). *Creating a socialist Yugoslavia: Tito, Communist Leadership and the National Question*. I. B. Tauris.
- Henjak, A., Zakošek, N. i Čular, G. (2013). Croatia. U S. Berglund, J. Ekman, K. Deegan-Krause, K. i T. Knuten (ur.), *The Handbook of Political Change in Eastern Europe* (str. 443–480). Edward Elgar.
- Henjak, A. (2017). Institutional Trust and Democracy Satisfaction in Croatia: Partisanship-versus Outcome-Driven Evaluations. *Hrvatska komparativna i javna uprava*, 17(3), 343–364.
- Henjak, A. (2018). Nose li parlamentarni izbori 2015. i 2016. godine promjenu političkih rascjepa u Hrvatskoj?. *Društvena istraživanja*, 27(3), 383–406.
- Irvine, J. (2008). The Croatian Spring and the Dissolution of Yugoslavia. U L. J. Cohen i J. Dragović-Soso (ur.), *State collapse in South-Eastern Europe: new perspectives on Yugoslavia's disintegration* (str. 149–178). Purdue University Press.
- Jović, D. (2003a). *Jugoslavija – država koje je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije (1974–1990)*. Prometej.
- Jović, D. (2003b). Yugoslavism and Yugoslav Communism: From Tito to Kardelj. U D. Djokić (ur.), *Yugoslavism – Histories of a Failed Idea 1918–1992* (str. 157–182). Hurst & Company.
- Jović, D. (2011). Reassessing Socialist Yugoslavia, 1945–90: The Case of Croatia. U D. Djokić i J. Ker-Lindsay (ur.), *New Perspectives on Yugoslavia* (str. 133–158). Routledge.
- Jurčević, J. (2006). *Crna knjiga komunizma u Hrvatskoj*. Počasni blajburški vod.
- Kasapović, M. (1996). Demokratska tranzicija i političke institucije u Hrvatskoj. *Politička misao*, 33(2-3), 84–99.
- Kasapović, M. (2011). Drugi kritični izbori u Hrvatskoj – slom jednog modela vladanja. *Političke analize*, 2(8), 3–9.

- Kulenović, E. i Petković, K. (2016). The Croatian Princes: Power, Politics and Vision (1990–2011). *Croatian Political Science Review*, 53(4), 105–131.
- Kuljić, T. (2005). *Tito: sociološko-istorijska studija*. Gradska narodna biblioteka “Žarko Zrenjanin”.
- Krosnick, J. A. i Alwin, D. F. (1989). Aging and susceptibility to attitude change. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(3), 416–425.
- Lalić, D. (2014). *Pet kriznih godina*. Izdanja Antibarbarus.
- Lalović, D. (2012). Prijelomno desetljeće (1962–1972) – od krize stabilnosti do stabilizacije krize. *Politička misao*, 49(3), 11–34.
- Lampe, J. R. (2003). The Two Yugoslavias as Economic Unions: Promise and Problems. U D. Djokić (ur.), *Yugoslavlism – Histories of a Failed Idea 1918–1992* (str. 182–196). Hurst & Company.
- Lamza Posavec, V. (2000) Što je prethodilo neuspjehu HDZ-a na izborima 2000.: rezultati istraživanja javnog mnijenja u razdoblju od 1991. do 1999. godine. *Društvena istraživanja*, 9(4-5 (48-49)), 433–471.
- Lichtin, F., van der Brug, W. i Rekker, R. (2023). Generational replacement and Green party support in Western Europe. *Electoral Studies*, 83(1), online first.
- Lisi, M. (2022). Age, period and cohort effects in a dealigned electorate: comparing late deciders and vote switchers. *Swiss Political Science Review*, 28(4), 728–749.
- Maldini, P. i Pauković, D. (ur.) (2015). *Croatia and the European Union*. Routledge.
- Malešević, S. (2006). *Identity as Ideology. Understanding Ethnicity and Nationalism*. Palgrave Macmillan.
- Mannheim, K. (1952). The Problem of Generations. U P. Kecskemeti (ur.), *Essays on the Sociology of Knowledge* (str. 276–320). Routledge, Kegan Paul.
- Merkel, W. (2006). Nasuprot svakoj teoriji: brza konsolidacija demokracije u Srednjoistočnoj Europi. *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, 3(1), 7–24.
- Meyer, E. (2008). Memory and Politics. U Erll, A. i A. Nünning (ur.), *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook* (str. 173–180). Walter de Gruyter.
- Müller, J.-W. (2002). Introduction: The Power of Memory, the Memory of Power, and the Power over Memory. U J.-W. Müller (ur.), *Memory & Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past* (str. 1–39). Cambridge University Press.
- Najbar-Agičić, M. i Agičić, D. (2007). The Use and Misuse of History Teaching in 1990s Croatia. U S. P. Ramet i D. Matic (ur.) *Democratic Transition in Croatia: Value Transformation, Education & Media* (str. 193–224). Texas A&M University Press.
- Neundorff, A. i Niemi, R. G. (2014). Beyond political socialization: New approaches to age, period, cohort analysis. *Electoral Studies*, 33(1), 1–6.
- Neundorff, A. i Smets, K. (2015). Political Socialization and the Making of Citizens. *Oxford Handbook Topics in Politics*. doi: 10.1093/oxfordhb/9780199935307.013.98

- Nikodem, K. (2019). "Važno je imati moćnog vođu!" Analiza autoritarnosti u hrvatskom društvu od 1999. do 2018. godine. *Društvena istraživanja*, 28(3), 391–410.
- Nordgren, K. (2016). How to Do Things With History: Use of History as a Link Between Historical Consciousness and Historical Culture. *Theory & Research in Social Education*, 44(4), 479–504.
- Pavlaković, V. (2008a). Better the Grave than the Slave: Croatia and the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia. U. S. P. Ramet, K. Clewing i R. Lukić (ur.), *Croatia Since Independence: War, Politics, Society, Foreign Relations* (str. 447–477). R. Oldenburg Verlag,
- Pavlaković, V. (2008b). Flirting with Fascism: The Ustaša Legacy and Croatian Politics in the 1990s. U. D. Gavrilović (ur.), *The Shared History and The Second World War and National Question in ex-Yugoslavia* (str. 115–143). CHDR.
- Perica, V. (2002). *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. Oxford University Press.
- Petak, Z. (2005). Ekonomska pozadina raspada socijalističke Jugoslavije. U H.-G. Fleck i I. Graovac (ur.), *Dijalog povjesničara-istoričara* 9 (str. 57–77.). Zaklada "Friedrich Naumann".
- Plenković, A. (2022). Tuđman je najveći hrvatski državnik u povijesti. *Večernji list*. 14. svibnja. Pristupljeno 7. travnja 2023. <https://www.vecernji.hr/vijesti/obilježava-se-100-obljetnica-rođenja-franje-tudmana-1586528>
- Radelić, Z. (2006). *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991. – od zajedništva do razlaza*. Školska knjiga, Hrvatski institut za povijest.
- Radoš, I. (2005) *Tuđman izbliza: svjedočenja suradnika i protivnika*. Profil international.
- Raos, V. (2020). Struktura rascjepa i parlamentarni izbori u Hrvatskoj 2020. u doba pandemije. *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, 17(1), 7–30.
- Rekker, R. (2018). Growing Up in a Globalized Society: Why Younger Generations Are More Positive about the European Union? *YOUNG*, 26(4), 56–77.
- Rekker, R., Keijsers, L., Branje, S. i Meeus, W. (2019). The Formation of Party Preference in Adolescence and Early Adulthood: How and When Does It Occur in the Multiparty Context of the Netherlands. *YOUNG*, 27(1), 48–68.
- Rekker, R. i van der Brug, W. (2023). Generations and the changing character of support for European unification in the Netherlands: a research note. *Acta Politica*, 58(2), 448–460.
- Rekker, R. (2023) Electoral change through generational replacement: An age-period-cohort analysis of vote choice across 21 countries between 1948 and 2021. Konferencija *American Political Science Association*, Los Angeles, 31. kolovoza – 3. rujna 2023.
- Rüsen, J. (2012). Tradition: A Principle of Historical Sense-Generation and Its Logic and Effect in Historical Culture. *History and Theory*, 51(4), 45–59.
- Sadkovich, J. (2010). *Tuđman: prva politička biografija*. Edicija Večernjeg lista.

- Schuman, H. i Rodgers, W. L. (2004). Cohorts, Chronology, and Collective Memories. *Public Opinion Quarterly*, 68(2), 217–254.
- Sears, D. O. i Valentino, N. A. (1997). Politics Matters: Political Events as Catalysts for Preadult Socialization. *American Political Science Review*, 91(1), str. 45–65.
- Sekulić, D. i Šporer, Ž. (2007). Vrijednosne i socijalne odrednice u ocjenjivanju povijesnih ličnosti. *Revija za sociologiju*, 38(1-2), 1–21.
- Sirroneau, J. P. (2012). Postoji li degolovski mit. U F. Monneyron i A. Mouchtouris (ur.), *Politički mitovi* (str. 97–108). TIM press.
- Skoko, B. (2005). *Hrvatska [Identitet, image, promocija]*. Školska knjiga.
- Skoko, B. (2011). Tko su hrvatski velikani? ekskluzivno u Obzoru 10 najvećih. *Večernji list*. 31. prosinca. Pristupljeno 20. prosinca 2023. <https://www.vecernji.hr/vijesti/tko-su-hrvatski-velikani-10-najvecih-ekskluzivno-u-obzoru-361466>
- Skoko, B. (2014). *Hrvatski velikani*. Edicija Večernjeg lista.
- Smets, K. i Neundorf, A. (2013). The hierarchies of age-period-cohort research: Political context and the development of generational turnout patterns. *Electoral Studies*, 33(1) 41–51.
- Spaskovska, LJ. (2017). *The last Yugoslav generation: The rethinking of youth politics and cultures in late socialism*. Manchester University Press.
- Spehnjak, K. i Cipek, T. (2007). Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945.–1990. *Časopis za suvremenu povijest*, 39(2), 255–297.
- Šiber, I. (1998). Povijesni i etnički rascjepi u hrvatskom društvu. Povijesni rascjep: značenje političke biografije obitelji u politici. U M. Kasapović, M., I. Šiber i N. Zakošek (ur.), *Birači i demokracija: utjecaj ideoloških rascjepa na politički život* (str. 51–71). Alinea.
- Sabor (2010). Ustav RH. *Narodne novine*, 85/2010. Pristupljeno 20. prosinca 2023. https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/full/2010_07_85_2422.html
- Uzelac, A. (2001). Hrvatsko pravosuđe u devedesetima: od državne nezavisnosti do institucionalne krize. *Politička misao*, 38(2), str. 3–41.
- van der Brug, W. (2010). Structural and Ideological Voting in Age Cohorts. *West European Politics*, 33(3), str. 586–607.
- Velikonja, M. (2010). *Titostalgija*. Biblioteka XX vek.
- Vuksan-Ćusa, B. i Raos, V. (2021). Dijete u vremenu: dob i biračko ponašanje u Hrvatskoj. *Političke perspektive*, 11(1), str. 7–38.
- Weber, M. (2006). *Politika kao poziv*. Jesenski i Turk.
- Wissman, M., Toutenburg, H. i Shalabh, S. (2007). Role of Categorical Variables in Multicollinearity in the Linear Regression Model. *Technical Report 008*, LMU, Institut für Statistik.
- Woodward, S. L. (1995). *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*. Princeton University Press.
- Zakošek, N. (2002). *Politički sustav Hrvatske*. Fakultet političkih znanosti.

DODATAK

TABLICA 5. *Post-hoc* Tukeyjevi testovi i Cohenov *d*

Usporedba	Franjo Tuđman			Josip Broz Tito			Ante Pavelić			Stjepan Radić			Ante Starčević		
	Δ	p	d	Δ	p	d	Δ	p	d	Δ	p	d	Δ	p	d
2007.-2003.	0,005	1	0,00	-0,168	0,008	-0,15	-0,225	0,000	-0,19	-0,101	0,072	-0,14	-0,083	0,259	-0,11
2012.-2003.	-0,004	1	0,00	-0,198	0,001	-0,17	-0,202	0,004	-0,16	-0,034	0,952	-0,04	0,039	0,927	0,05
2015.-2003.	-0,079	0,627	-0,07	-0,362	0,000	-0,32	0,143	0,103	0,12	-0,359	0,000	-0,43	-0,338	0,000	-0,39
2016.-2003.	-0,020	0,999	-0,02	-0,484	0,000	-0,44	0,014	1	0,01	-0,452	0,000	-0,53	-0,365	0,000	-0,41
2018.-2003.	-0,053	0,899	-0,05	-0,385	0,000	-0,35	-0,091	0,555	-0,08	-0,459	0,000	-0,54	-0,432	0,000	-0,46
2012.-2007.	-0,009	1	-0,01	-0,029	0,993	-0,02	0,023	0,999	0,02	0,067	0,536	0,09	0,123	0,034	0,15
2015.-2007.	-0,085	0,575	-0,07	-0,193	0,002	-0,17	0,368	0,000	0,30	-0,258	0,000	-0,31	-0,255	0,000	-0,30
2016.-2007.	-0,025	0,997	-0,02	-0,316	0,000	-0,27	0,239	0,000	0,19	-0,351	0,000	-0,41	-0,282	0,000	-0,32
2018.-2007.	-0,059	0,863	-0,05	-0,216	0,000	-0,19	0,134	0,151	0,11	-0,358	0,000	-0,42	-0,349	0,000	-0,40
2015.-2012.	-0,075	0,720	-0,06	-0,164	0,026	-0,14	0,344	0,000	0,27	-0,325	0,000	-0,36	-0,378	0,000	-0,41
2016.-2012.	-0,016	1	-0,01	-0,287	0,000	-0,24	0,215	0,004	0,17	-0,418	0,000	-0,46	-0,405	0,000	-0,43
2018.-2012.	-0,049	0,938	-0,04	-0,187	0,006	-0,16	0,111	0,401	0,09	-0,425	0,000	-0,46	-0,472	0,000	-0,48
2016.-2015.	0,059	0,877	0,05	-0,123	0,198	-0,11	-0,129	0,244	-0,10	-0,093	0,198	-0,10	-0,027	0,988	-0,03
2018.-2015.	0,026	0,977	0,02	-0,023	0,998	-0,02	-0,234	0,001	-0,19	-0,100	0,128	-0,10	-0,094	0,219	-0,10
2018.-2016.	-0,033	0,989	-0,03	0,099	0,423	0,09	-0,105	0,462	-0,08	-0,007	1	-0,01	-0,067	0,607	-0,07

TABLICA 6. Waldovi testovi (period)

Usporedba	Franjo Tuđman	Josip Broz Tito	Ante Pavelić	Stjepan Radić	Ante Starčević
2012. vs 2007.	ns	ns	ns	*	**
2015. vs 2007.	ns	***	***	***	***
2016. vs 2007.	*	***	***	***	***
2018. vs 2007.	*	***	***	***	***
2015. vs 2012.	ns	*	***	***	***
2016. vs 2012.	ns	***	**	***	***
2018. vs 2012.	ns	***	*	***	***
2016. vs 2015.	ns	ns	**	*	ns
2018. vs 2015.	ns	ns	***	*	ns
2018. vs 2016.	ns	ns	ns	ns	ns